

म. ग्रं. सं

विषय

सं. नं.

32

नाटक

भर्तृहरि नाटक.

किंगरा ! रमया.

मं. 32

विषय

नाटक

संग्रहालय क्रमांक

32

ग्रं. सं. ठाणे

लेखक

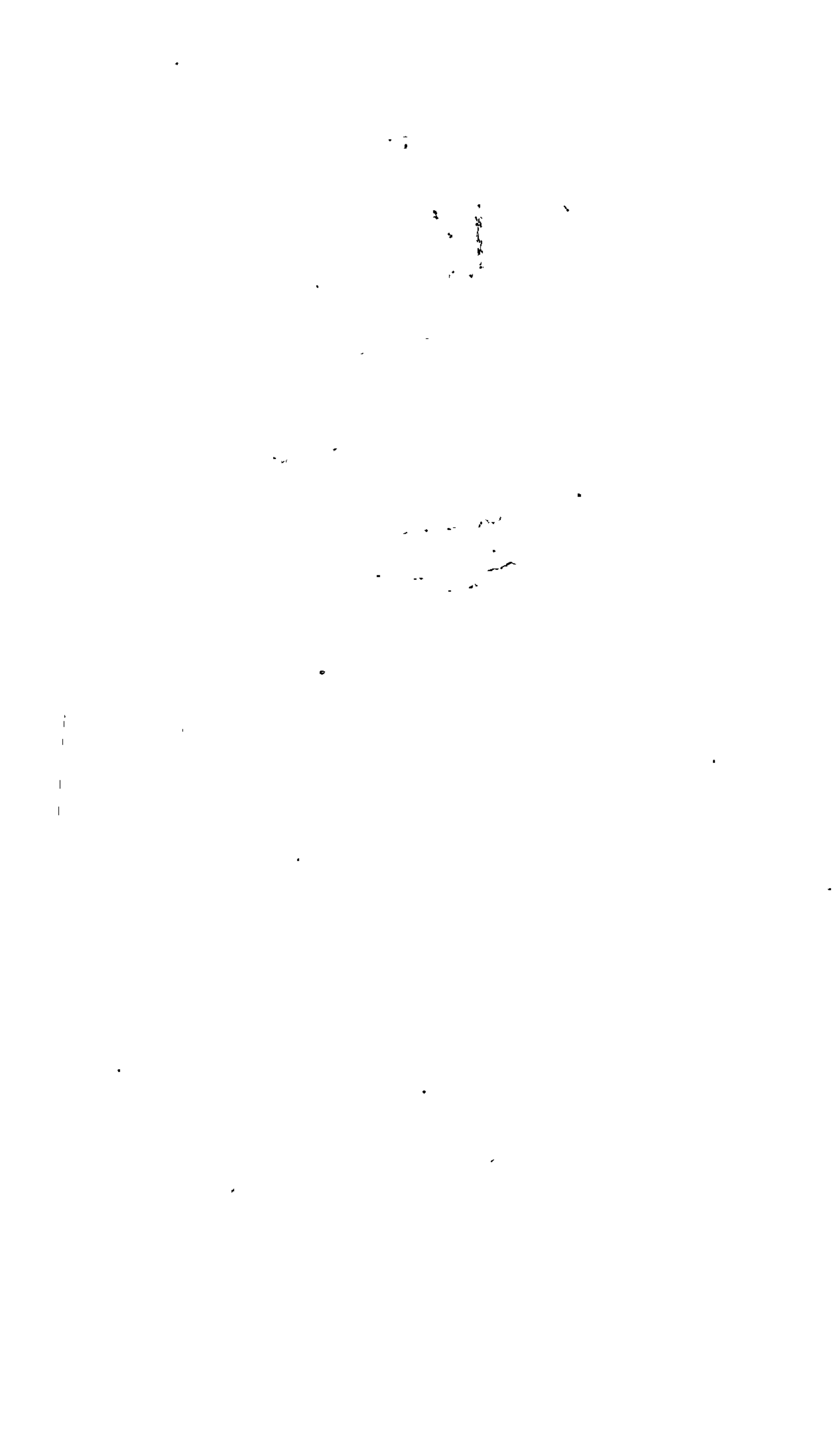
शा. वेद्य

सन

पुस्तकाचे

नाव

भर्तृहरि नाटक

श्री
भर्तृहरि नाटक.

हैं पुस्तक,

रा. रा. बाबुल शामशेट वैद्य.

यांनीं

श्रीमत् आदिनाथलीला ग्रंथाच्या आधारे गद्यप-
द्यात्मक रूपानें रचिलें.

तें

मुंबई येथें

“ निर्णयसागर ” छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध केलें.

(हें पुस्तक १८६७ च्या २५ व्या आकटाप्रमाणें नोंदिलें आहे).

शके १८०४ सन १८८२.

(ह्या पुस्तकासंबंधी सर्व अधिकार पुस्तककर्त्यानें आप-
णाकडे ठेविले आहेत).

किंमत एक रुपया.

माझी सुशील, आणि प्रिय पत्नी
सीताबाई ऊर्फ सोनाबाई;

जी हें पुस्तक लिहित असतां नूतन जुळलेलीं
वाक्यें उत्कंठेनें वाचून त्यांच्या प्रसिद्धी-
विषयीं आनंद मानीत होती, परंतु जी
त्याची समाप्ति पाहण्यास जगदी-
शाच्या इच्छेनें न रहातां ता.

२७ सप्टेंबर सन १८८१

रोजीं इहलोक सोडून
परलोकवासी झाली.

तिच्या

पतिवात्सल्यादि अनेक सद्गुणांचे आणि
परम शोचनीय वियोगाचे

स्मरणार्थ

हें पुस्तक म्यां पत्नीवात्सल्याच्या प्रेमानें
अर्पण केलें असे.

बा. शा. वैद्य.

प्रस्तावना.

अलिकडे मराठी भाषेचा वराच प्रसार झाल्यामुळे बहुतेक आर्यबंधूंना पुरातन ग्रंथांतील निरनिराळ्या कथाभागास अनुसरून कादंबऱ्या, नाटके इत्यादि रचून छापून प्रसिद्ध करण्याची वरीच अभिरुचि लागली आहे. हें पाहून माझ्या अल्प विचारांनी अशा प्रकारचें एखादें कृत्य करावें अशी धांव घेतली. आतां भर्तृहरि राजाचें चरित्र फारच मोठें असून कोठें कोठें कथाभागहि निरनिराळे आढळतात. म्हणून ह्या नाटकाची रचना फक्त श्रीमत् आदिनाथलीला ग्रंथाच्या सतराव्या अध्यायाच्या आधारे केली असून नाटकाच्या सोयीकरितां मूळांतल्या अर्थास शोभेल असाच समयविशेषी फेरफार करून पात्रेहि अधिक उणीं घातलीं आहेत. तरी मूळग्रंथांतील मार्मिक कथाभागाचें जितकें अवलंबन करवेल तितकें केलें आहे.

मी हें पुस्तक मे महिन्याच्या सुमारास लिहावयास घेतलें व तें दिसेंबर १८८१ अखेर छापून प्रसिद्ध करणार होतो, परंतु तें लिहित असतां मध्यंतरी पत्नीवियोगाच्या आकस्मिक घाल्यामुळे कांहीं दिवस बंद ठेवणें भाग पडलें. सारांश हें पुस्तक पुरें करण्यास जशी उमेद व विद्वत्ता असावी तशी माझ्यामध्ये नसल्यामुळे ह्यांत कोठें कोठें भाषेच्या व रचनेच्या संबधानें न्यूनाधिक झालें असेल त्यांची सुज्ञ व विद्वज्जन क्षमा करितील अशी आशा आहे.

ह्या माझ्या अल्पस्वल्प कामीं ज्या ज्या माझ्या होतकरू बंधूंनी मला प्रसिद्धीस येण्यास वर्गणीदार मिळविण्याविषयीं व दुसऱ्या हर-एक प्रकारें मदत केली आहे त्यांचे मी अत्यंत आभार मानितों.

वा. शा. वैद्य.

पु. क.

पात्रे.

सूत्रधारं.	...	...	...	नाटकाध्यक्ष.
नटी....	...	...	...	त्याची स्त्री.
भर्तृहरि.	...	...	...	उज्जनी-नगरीचा राजा.
सुभटवीर्य.	...	...	...	राजाचा कनिष्ठ वंधु.
बाळंभट.	}	...	...	भिक्षुक मंडळी.
राघोपंत.				
नरहरिवुवा.				
हैबतराव.	}	...	...	मुत्सद्दी.
महिपतराव.				
हिंमतराव.	...	...	...	सरदार.
दिनकरराव.	}	...	...	मानंकरि.
शिवबा.				
गोरक्षनाथ.	...	...	...	यौगी.
पिंगळा.	...	...	...	राणी.
गोदावरी.	}	...	...	राणीच्या मैत्रिणी.
राजसा.				
रेणूका.				
सावित्री.				
वेणू.	...	...	...	दासी.
प्रधान, शास्त्री, सेनापति, वैद्य, जोशी, नागरीकजन, भाळदार, से- वक, दासी इत्यादि.				

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.—ओळ.

५३—१९

९५—१५

अशुद्ध.

उपवस्त्र

पौरव

शुद्ध.

वस्त्र

म्यानिज

श्री.
भर्तृहरि नाटक.

स्थल.—रंगभूमि.

पात्रें—सूत्रधार व नटी.

मंगलाचरण श्लोक. (शार्दूलविक्रीडित).

सूत्रधार.—मेरुच्या शिखरावरी बसुनियां गंगा धरी मस्तकीं ।
वामांकीं विलसे उमा गणपती त्रीशूल तो हस्तकीं ॥
ऐसा तो गिरिजापती मज दिना देवो सदां सन्मती ।
हे शंभो दिनपालका तव दयें विघ्नं बहू लोपती ॥ १ ॥

साखी.

भर्तृहरिचरितांमृत कथितां, न्यूनाधिक जें वाटे ।
त्यजुनी त्यातें सुजें घ्यावें, नेइल जें सद्वाटे ॥ १ ॥

अस्तु.—(पडद्याकडे पाहून) आर्ये त्वरा कर, स-
कल विद्वज्जन नाटकारंभाची उत्कंठा धारण करून ह्या
स्थानीं प्राप्त झाले आहेत; तर आतां अवधि करितां
कामा नये. (नटी प्रवेश करिते).

नटी.—आर्य, मी सिद्ध आहे. आपली आज्ञा हो-
ईल त्याप्रमाणें तयारीस लागत्ये.

सूत्रधार.—पहा, हे आर्ये, पुरातनकालीं जो महान
विख्यात भर्तृहरि नामें नृप होऊन गेला; व ज्यानें आ-
पल्या ज्ञानेंकरून शृंगार, नीति आणि वैराग्य इत्यादि
शतकें तयार केलीं, अशा त्या पुण्यश्लोक नृपाच्या च-

रित्राचा श्रीमत् आदिनाथलीला ग्रंथाच्या आधारे नटकप्रयोग करून ह्या (सभेकडे दाखऊन). विद्वज्जनांस दाखवावयाचा मानस आहे; तरी सर्व पात्रांनी आपापलीं कामें मोठ्या कुशलतेनें केलीं पाहिजेत.

नटी.—कुशलतेनें कार्य करण्याचा ज्याचा त्याचा निश्चय असतोच, पण तो सिद्धीस जाणं ईश्वराधीन आहे. त्याचं साह्य असलं ह्मणजे तोच तुझ्यास व प्रेक्षक जनांस आनंदमय करून सोडील.

सूत्रधार.—वाः ठीक बोललीस. ईश्वर साह्याविना या सृष्टींत कोणतेंच कार्य शेवटास जाणें नाहीं. मग ह्या रासिकजनांस आनंदमय करणें हें तरी त्याच्या साह्याविना कसें साधिल ? ह्मणून पूर्वीच त्याप्रीत्यर्थ मी आराधना केली आहे; आतां न्यूनाधिक साजरे करून घेणें हा सुज्ञांचा धर्म होय. ह्मणून त्यांच्या सदयतेच्या गुणांची आशा बाळगून कृतकार्यास कंबर बांधून पुढें सरसावतो. हे आर्ये, आरंभीं तूं संगीत कलेकरून सभाजनांच्या कर्णेंद्रियांस तृप्त कर; ह्मणजे मागाहून मी भर्तृहरि राजाच्या कचेरीची योजना करितों.

नटी.—जशी आपली आज्ञा. (गाऊं लागत्ये).

पद.

प्रभुपद पाहूं चाल । प्रियकरा प्रभुपद पाहूं चाल ॥ ध्रु० ॥

यतिपद धुंडुनि शरण रिघूं या । तत्पदीं ठेऊं भाल ॥ प्रिय० ॥ १ ॥

गढद अज्ञानतिमिर हें भासे । घ्या संतकृपामशाल ॥ प्रि० ॥ २ ॥

चित्तच्छेदक रिपु गांठितां । मार्गीं तुम्हीं फसाल ॥ प्रि० ॥ ३ ॥

प्रतिति प्रपंचीं पूर्ण पाहसी । प्राणा किति करसी ख्याल ॥ प्रि० ॥ ४ ॥
दुर्घट मार्ग तो सुघट होइल । संगि जरि नाथ दयाळ ॥ प्रि० ॥ ५ ॥

सूत्रधार.—शाबास, आर्ये तुझ्या ह्या मनोहर गायनानें सकल प्रेक्षक तटस्थ होऊन राहिले आहेत. (पडद्यांत प्रतीहारांचा शब्द होतो). आर्ये श्रवण कर, भर्तृहरि राजाचे प्रतीहार सकल दरवार मंडळीनें आपापल्या हुद्यावर हजर व्हावे ह्मणून ललकार करित आहेत. (पडदा उचलतो, राजसभा दाखऊन). अहाहा ! काय ही अवर्णनीय कचेरीची शोभा, प्रिये, अवलोकन कर. (दोषेहो निघून जातात).

—६०७४—४०४०३—

अंक १ ला.

प्रवेश १ ला. राजसभा.

पात्रें—राजा, प्रधान, शास्त्री, व सेनापति वगैरे मंडळी.

प्रधान.—कां शास्त्रीबुवा, महाराजांची स्वारी उदईक शिकारीस जाणार आहे ह्मणून ऐकितों, सुमुहूर्त आहेना ? हो संशय कां ? सेनापति ह्याविषयींचा खुलासा करितील. (सेनापतीकडे वळून). कसें काय, तयारी करण्यास हुकूम झाला आहे काय ?

सेनापति.—होय महाराज. आज सुमारे पांचसहा दिवस जी वाटाघाट चालली होती ती कालच्या दिवशीं मुकरर होऊन महाराजांवरोबर जाण्यास सुमारे पांचशें स्वारांस सिद्ध होण्यास हुकूम झाला आहे. वाई साहेबांची स्वारीही सरकारा समागमें जाणार ह्मणून गुणगुणं ऐकितों.

शास्त्री.—प्रधानजी, ही आश्चर्याचीच गोष्ट ह्यणावयाची. कारण, आपणाकडून ज्याविषयी इतरांस परवानगी व्हावयाची, तिजविषयी वस्तुतः आपणास हा वेळपर्यंत पूर्ण माहिती नव्हतीच. (कानावर हात ठेऊन) कोण जाणे हें कसे काय झालें असेल तें !

प्रधान.—शास्त्रीबुवा, त्यांत आश्चर्य तें कशाचें ? ह्या गोष्टीची वाटाघाट आज पांच सहा दिवस चालली होती खरी; पण ती कालच्या दिवशीं मुकरर झाली हें मी सेनापतीच्या मुखें प्रथमच ऐकितों, आणि तेंहि खरेंच असेल ह्याविषयींचा संशय नकोच. कारण, कालच्या दिवशीं मीं सर्व दिवसांत बिलकूल कसा तो राजवाड्यांत पाय टाकिला नाहीं, घरांत कुटुंबाच्या प्रकृतीस किंचित् बे आराम होता, आज अम्मळ स्थिर आहे, तेव्हां राहण्यास मन धजेना.

शास्त्री.—असें काय ? तर मग जें झालें तें योग्यच ह्यणावयाचें. त्यांतून मी सुद्धां कालच्या दिवशीं हजर नव्हतों. अस्तु. मघां आपण मुहूर्ताविषयीं विचार कळविलात पण त्या संबंधानें मीं आपणाशीं बोलणार तें राहिलेंच. प्रधानजी, उदईक महाराजांना जाणें झाल्यास अडीच प्रहरांनंतर जावें हें बरें. कारण, त्यापूर्वीं त्यांचा जो घातचंद्र आहे तो पुढें बदलेल.

सेना.—अहो, पण तीन प्रहरांनंतर निघण्याचीच मुळीं योजना झाली आहे, तेव्हां ही कल्पना मनांत आणावयास नकोच असें तुमच्या बोलण्यावरून कळतें.

प्रधान.—झालें तर मग, एकंदर ठेप अनायासें उ-

त्तम जमली गेली आहे. महाराजांचे त्यापासून इच्छित मनोरथ पूर्ण होवोत हेंच त्या (वर बोट दाखऊन). प्रभूजवळ मागणें आहे.

शास्त्री.—प्रधानजी, खरें सांगतों सत्पुरुषानें वेळेची जी योजना केलेली असते ती नेहमीं उत्तमच असावयाची, त्याजवर मग मुहूर्त व शकुन पहात वसूं नये. आणि तुह्यांस ठाऊक असेलच कीं, महाराजांस हें मुळींच आवडत नाहीं; कारण काल जो नीट आहे, तो सर्व वेळीं आणि सर्व ठिकाणीं महाराजांस जय आणि यशच मिळणार.

(भालदार व भर्तृहरि राजा प्रवेश करितात. हें पाहून सर्व दरवार मंडळी अदबीनें उभी राहते).

शास्त्री.—(वर हात करून). राजन् विजयी भव.

भर्तृहरि.—(शास्त्रीबुवांस नमस्कार करून सिंहासनावर बसतो व इतर मंडळीस खाली बसण्याविषयीं संकेत करून). अहाहा !! आज कचेरीस किती बरें शोभा आली आहे. काल कांहीं अगत्याच्या कामाकरितां कचेरीस यावे लागलें तरी प्रधानजी व शास्त्रीबुवा हे उभयतां नसल्यामुळें मला कांहीं सुचलें नाहीं. पहा तुह्यां सर्व कामदार मंडळीनां आपापल्या कामांत तत्पर पाहून ह्या भर्तृहरीच्या मनास परम आल्हाद होतो. कारण, राजास मंत्री व इतर कामदार सद्गुणांनीं युक्त असले ह्यणजे सर्व व्यवहार सरळ चालतात; तसेंच राज्य चालविणाऱ्या पुरुषास त्यापासून जसा उपभोग मिळावा तसा मिळतो. दुसरें तुह्यां सर्व ह्या सिंहासनाच्या ठायीं

पूर्ण भक्ति ठेऊन आपापलीं कामें दक्षतेनें पहातां ह्मणून मीं पाहिजे त्यावेळीं मन मानेल तसें करण्यास सिद्ध होतो.

प्रधान.—(अदवीनें). महाराजांनीं सेवकांची स्तुति करणें योग्य नाहीं, कारण आह्मीं सर्व ज्या अर्थीं आपलें अन्न खात आहों त्या अर्थीं एकनिष्ठेनें आपली सेवा करावी हा आह्मां सेवकांचा धर्मच होय. त्यांतूनहि जशी ह्या सिंहासनाची सेवा आमच्या हातून व्हावी तशी होत आहे असें ही आमच्यानें निखालस सांगतां येणार नाहीं. यास्तव महाराजांनीं दासांची वाखाणणी करावी हें माझ्या कोत्या बुद्धीस ठीक दिसत नाहीं.

शास्त्री.—हे पुण्यश्लोका, असें आहे कीं, यथा राजा तथा प्रजा; तरी जो राजा नीतीनें राज्य करण्यास इच्छितो त्याच्या हाताखालची कामदार मंडळीहि त्याच अनुरोधानें वागणारी असते. राजा, सर्व परिस्फुटता केली पाहिजे असें नाहीं. नृपांचा धर्म हाच होय कीं, त्यांनीं सर्व प्रजेवर पोटाच्या लेंकराप्रमाणें प्रेम ठेवावे. जेणेंकरून इहपरलोकीं कीर्ति होते.

भर्तृहरि.—मंत्री, शास्त्रीबुवांनीं उत्तम सूचना केली. अहाहा ! आह्मां मनुष्यांच्या मनाचे कल जे वारंवार बदलत असतात त्यांस पुनरपि स्थितीवर आणण्यास विद्वान मंडळी नेहमीं समीप असावी हें उचित होय. प्रधानजी, ठिकठिकाणच्या शिवालयांची व विष्णुमंदिरांची व्यवस्था ठीक ठेविली आहेना ? आणि धर्मशाळा मठगृहे तसींच ठायींठायींचीं अन्नछत्रें विघ्नरहित चालत आहेतना ? पहा, एकंदरींत माझे सांगणें मिळून आ-

पणास इतकेंच आहे कीं, प्रजेस दुःख आणि दारिद्र्य यांचा वारासुद्धां लागूं देऊं नये. आतां आपण दक्षच आहां; परंतु शास्त्रीबुवांनीं सुचविल्याकारणानें पुनरावृत्ति करणें भाग पडलें.

प्रधान.—राजन्, दासानें स्वमुखें प्रौढता मिरवावी असें नाहीं. तथापि आपण प्रश्न केला आहे ह्मणून सांगणें भाग पडतें. महाराज, आपले आज्ञेप्रमाणें नियमित ठिकठिकाणच्या अन्नछत्रांची अशी ठेप ठेऊन दिली आहे कीं, कोणत्याही वेळीं कसाही क्षुधेनें अगर दुसऱ्या एखाद्या त्रासानें पीडित प्राप्त झाला, तरी तत्काल त्याला दुःखांतून मुक्त करण्यास सेवकजनांची मांदी तत्पर असते. तसेंच प्रत्येक शिवाच्या व विष्णूच्या मंदिरांत प्रातःकालापासून सायंकालापर्यंत कथा व पुराण इत्यादि सांगण्यास महान् महान् विद्वज्जनांची योजना केली आहे; तेणेंकरून प्रजाजन सर्वकाल आपलें हितसाधन करितात. नृपराज, सेवेंत कांहीं न्यूनता असल्यास सांगावी. दास सेवेंत तत्पर आहे.

भर्तृहरि.—शाबास, न्यून तें कोठून अढळणार ! मी मघां आपणास दर्शविलेंच आहे कीं, तुह्मासारखे सुज्ञ-जन माझ्या पदरीं आहेत, त्यायोगें मी मोठा भाग्यशील ह्मणवितों. अस्तु. सेनापति, कालच्या दिवशीं तुह्मांस सूचना केली आहे ती नीट लक्षांत असूं द्या; कारण वृषाक्रांत झाल्यावर विहिरि खणण्याचा प्रसंग येणें रास्त नव्हे.

सेनापति.—महाराजांनीं त्याविषयीं बिलकूल का-

ळजी करूं नये. स्वारी वाज्यांतून बाहेर पडते न पडते इतक्यांत सर्व सेना सलामीस हजर करितों.

भर्तृहरि.—शास्त्रीबुवा, आपणास माझा संकेत कळलाच असेल.

शास्त्री.—काय मृगयेस जाणार तें? होय, कळला. त्या कर्मणुकींत कांहींतरी दुसरा इंगितार्थ असावासें वाटतें.

भर्तृहरि.—आपण ह्मणतां तसें कांहीं नाही. प्रधानजी, मीं मृगयेहून परत येईपर्यंत व्यवस्था उत्तम प्रकारें ठेवावी, आणि यदाकदाचित् एखादा न्याय-मनसुवा वगैरे आल्यास सवडीनुसार सुभटवीर्यास जवळ घेऊन शास्त्रीबुवा वगैरे सुजाण मंडळीचे अनुमोदनानें जें करणें तें करावें; सांगणें मिळून इतकेंच.

प्रधान.—जशी महाराजांची आज्ञा. भालदार.

भालदार.—(प्रधानाचा संकेत जाणून). भर्तृहरि राजाचा जयजयकार असो.

(पडदा पडतो).

प्रवेश २ रा.

स्थळ.—महाल.

पात्रें—राजा, पिंगळाराणी व दासी.

पिंगळा.—दासी, अग उद्यांची सर्व तयारी केली-सना? पहा हो, नाही तर विसरशील बाई, तुझा स्वभावच आहे मुळीं विसरा.

दासी.—बाईसाहेब, सर्व तयारी केली आहे. आपण

त्याची काळजी करूं नये. आतां कांहीं मी नवी नाहीं, पहिल्यापेक्षां विशेष काळजी वाहते.

पिंगळा.—अग पहा, तुह्मां चाकरमाणसांसच धास्ती ठेवावी लागते असं नाहीं. तुझं मेलं एकवार पतकरेल पण आमचं नाहीं बाई तसं चालावयाचं, पहातेसना जरा कांहीं न्यूनाधिक झालं कीं, चार चार दिवस मंदिरांत पाय सुद्धां टाकावयाचा होत नाहीं.

दासी.—बाईसाहेब आपण ह्मणतां तें खरंच, बायकांचं जिणं पतीआधीन आणि चाकरांचं धन्या आधीन; ह्मणून होईल तेवढा यत्न करून त्यांची मर्जी संपादिली पाहिजे. तुह्मीं ह्मणाल कीं, चाकरांस पुष्कळ घरे आहेत, पण जो एका घरीं खटखट काढून फार दिवस काढितो तेवढा तो विशेष योग्यतेस चढतो, मग कोणतीही चाकरी असो. तसंच जी स्त्री आपल्या पतीची खटखट साहून त्याची मर्जी संपादून राहते ती सर्वांची आवडती असते. नाहीं तर एकदां पतीची नावडती झाली कीं, झाली घरांत सर्वांची तशीच; ह्मणून बाईसाहेब तुह्मांस तसंच आह्मांसहि जपलं पाहिजे.

पिंगळा.—पुरे बाई, तूं मेली गोड आणि बहु बोली आहेस. तुझ्याशीं किती बोललं तरी तूं अंगास लावून घ्यावयाची नाहीस. अग पण स्वारीस आज एवढा वेळग कां झाला ? नाहीं तर केव्हांच येणं व्हावयाचं !

दासी.—मघां मी बागेतून फुलें घेऊन आल्यें तेव्हां सरकारची स्वारी मधल्या चौकांत पाहिली. बरीच कसूचीशी धामधूम चालली होती.

पिंगळा.—दुसरी कसूची धामधूम. मृगयेच्याच संबधानं असणार! कारण कालच्या दिवशीं बोलावयाचं झालं कीं, एकदोन दिवसांतच जावयाचं; ह्मणून बाई तुला सांगत्यें कीं, सर्व तयारी असूं दे.

दासी.—इतके का लवकर जाणार? मी समजलें अद्याप कांहीं एवढं नक्की ठरलं नसेल.

पिंगळा.—बरंच बाई तूं तरी समजतेस. मग तुला मी सांगितल्याप्रमाणं कांहींचका तयारी केली नाहीस अद्याप ?

दासी.—तसं नव्हे. बाईसाहेब, तुमच्या सांगीप्रमाणं सर्व तयारी केली आहे. पण मला घेतल्यावांचून जाऊं नका बरं.

पिंगळा.—अग मला जर बरोबर घ्यावयाचं झालं तर तुलाच नेईन समजलीसका. मग मेलं कोणी तरी बरोबर पाहिजेच.

दासी.—हो. ह्मणूनच मीहि ह्मणालें. (राजास पाहून). अग बाई, स्वारी आली बरं.

पिंगळा.—आली का स्वारी. (राजा येऊन बसतो पिंगळा उठून खालीं मान करून जवळ उभी रहात्ये).

भर्तृहरि.—कां आज चर्या एवढी उतावळी कशानें झाली आहे ? नाहीं बुवा आजचा प्रकारच कांहीं निराळा दिसतो. कां बसावयाचें नाहीं वाटतें ?

पिंगळा.—उभी असल्यें ह्मणून काय झालं ?

भर्तृहरि.—व्हावयाचें तें काय ? आपण आधींच कोमल त्यांत श्रम कसे ते बिलकूल सहन होत नाहीत.

तेव्हां अशी उभी राहून बोलूं लागलीस ह्मणजे ह्या कौमल मुखकमलावर जे घर्मविंदू दिसूं लागतात त्यायोगें माझा जीव तीळ तीळ तुटतो. आतां. महालांत जर ही स्थिति तर बाहेर गेल्यास किती श्रम होणार आहेत वरें ? पहा कितीएक पुरुष तर मृगयेस जात असतां आपल्या स्त्रियांस बरोबर नेतात; परंतु अशा ह्या नाजूक प्रकृतीस वनक्रीडेस सुद्धां बरोबर घेण्यास केव्हां केव्हां माझा जीव भितो. (हातीं धरून बसवितो).

पिंगळा.—हो, ठाऊक आहे. गोड गोड बोलून काळजास हात घालावयाचा तेवढा समजतो.

भर्तृहरि.—तर मग, तुमच्या बरोबर कठोरपणानें वागून माझा निभाव कसा लागणार ?

पिंगळा.—(स्मितवदन करून). होय, मीहि तेंच ह्मटलं. एखादी गोष्ट निभावून नेण्याची असली ह्मणजे गोड गोड बोलावयास लागतं. हो, एवढं काय मेलं मला हरभऱ्याच्या झाडावर चढवावयाला नको. ज्या गांवच्या बाभळी त्याच गांवच्या बोरी. मला आपलं मतलबी बोलणं समजतं. नाहीसं नाहीं.

भर्तृहरि.—समजणारा जवळच बोलावयाचं. नाहीं तर गाढवास न्हाणं आणि डुकरास मोती घालून काय उपयोग ?

पिंगळा.—(विनोदानें). पतिराज हें काय पण मेलं, अम्मळ मी दासीनं आपणाजवळ उभी सुद्धां का राहूं नये. त्यांत ते मेले कसचे श्रम. पण प्राणनाथ असं हें आपणावरून जग कधीपासून पारखावयास ला-

गलां ? मघां चौकांत कस्ची एवढी धामधूम चालली होती ? मला कांहींच का नाही सांगावयाचं ? असो मेलं प्रारब्ध माझं ! कशाला राहिलें आहे कोण जाणं ! ! उगीच मेला खायाला काळ न धरणीला भार ! !

भर्तृहरि.—वाः आपण ? खायाला काळ व धरणीला भार ? शाबास, मग आह्मीं ह्यणावयाचे नेहमींचे दुःखीच; कारण ह्या भर्तृहरीच्या जीवास क्षणभर विसाव्याचें स्थान ह्मटलें ह्यणजे (मुख कुरवाळून). हा जीव; असें असतां जे तूं वाग्वाण मारितेस तेणेंकरून माझे हृदय खिन्न होत आहे. (खिन्न होऊन वसतो).

पिंगळा.—(गळ्यास मिठी मारून). प्राणनाथ, हें काय पण मेलं. किंचित् विनोद सुद्धां का करूं नये ? (हनवटीस हात लावून). पतिराज, राग का आला ? नका हो नका असं करूं नका. मी आपल्यापुढें पदर पसरित्ये, दासीच्या हातून झालेल्या अवज्ञेची क्षमा करावी.

भर्तृहरि.—हे मृगनयने, काय वेज्यासारखें भलभलतें बोलत्येस हें ? तुझा भावार्थ मी पक्केपणें समजलों. कांहीं चिंता करूं नकोस. तुझे मनोरथ पूर्ण करण्यास ह्या भर्तृहरीस ह्यणजे दीर्घ यत्न केले पाहिजेत असें नाही. परंतु मृगयेस जरी सुखोपभोगाच्या हेतूनें जावयाचा निश्चय असतो तरी कदाचित् महत् संकटेंहि भोगावीं लागतात, यामुळेंच तुझ्या मनोदयाप्रमाणें ती गोष्ट सांगण्यास मी किंचित् विलंब लाविला. पण तो तुला सहन न होतां वीरश्रीस पावून अम्मळ कोपायमान झालीस. आतां

मनांतून येणेंच असेल तर शांत होऊन लवकर तयारीस लाग, कारण अवधि राहिली नाही.

पिंगळा.—असं जर होतं, तर आपल्या नित्यक्रमाप्रमाणं हीच मेली गोष्ट सांगण्यास एवढे आढेवेढे ते कां ध्यावे लागले ? नाही तर असं कांहीं असलं ह्मणजे मंदिरांत पाय टाकला न टाकला इतक्यांतच जें कांहीं असेल तें सांगावयाचं. जा गडे. मी नाही आतां यावयाची. उगीच मी बोललें ह्मणून ओढून ताणून चंद्रबळ आणावयाचं झालं.

भर्तृहरि.—पुरे आतां. 'गता गोष्टिर्न कर्तव्या' प्रिये तुला झालेल्या सर्व खेदाचा त्याग कर आणि एक वेळ हो ह्मण. ह्मणजे ह्या भर्तृहरीच्या जीवास मोठें समाधान वाटेल.

पिंगळा.—प्राणनाथ, खरंच का पण हें. नाही तर कामापुरते मामा न ताकापुरती आजीबाई असं तर नाहीना ?

भर्तृहरि.—पुरे पुरे (कंठावर हात ठेवून). तुझ्या प्राणाची शपथ मी जें जें कांहीं सांगत आहे तें तें सर्व शुद्ध व प्रेमयुक्त अंतःकरणानेंच आहे, तरी आतां विलंब न लावितां ह्या भर्तृहरीच्या तृषित कर्णास तुझ्या प्रेमयुक्त होकारानें शांत कर.

पिंगळा.—हो, पण मी कोठें नाही ह्मणत्यें, तुम्ही तें मी आहेच.

भर्तृहरि.—शाबास. हे मनोरमे, तूं विनोदक्रियेंत मोठी कुशल आहेस यांत संशय नाही. कारण केव्हां

एखादी गोष्ट वाग्बाणेंकरून आकाशपंथें उडवून देशील आणि पुनरपि पाहूं जातां जेथच्या तेथें सन्निध दाख-
विशील याचें मनन सुद्धां होत नाहीं. वाहवा ! मी मोठा
भाग्यवान् ह्मणावयाचा कीं, ब्रह्मदेवानें ही अशा प्रकार-
ची मला चतुर कामिनी दिली.

पिंगळा.—सौंदर्य तेथें कांती आणि तेज तेथें दीप्ति.
एका मुख्य वस्तूच्या योगं दुसरें सहज प्रगट व्हावयाचंच.
प्राणनाथ, ही सर्व आपल्या चरणांचीच कृपा होय.
सांत एवढी कांहीं ह्या दासीची थोरवी वर्णिली पाहिजे
असं नाहीं.

भर्तृहरि.—अस्तु. हे कोमलगात्रे, मला येथें येऊन
आजच्या दिवशीं वराच विलंब झाला, आणि अद्याप
पुष्कळ गोष्टींची देखरेख करणें आहे, तर आतां मी
जातो. तूंही तयारीस लाग; रात्रौ वेळाअंतीं जास्त बोलूं.

पिंगळा.—माझ्या तयारीविषयीं आपणास काळ-
जी नको, मी ह्या घडीस पाहिजे तरी सिद्ध आहे.

भर्तृहरि.—झालें तर. वरें आतां जातेसमयीं झाले-
ल्या श्रमशमनार्थ एक प्रेमयुक्त तर खरा.

पिंगळा.—(स्मित व लज्जित मुद्देनें). काय ? वेड
तर नाहींना लागलं.

भर्तृहरि.—(गळ्यांत हात घालून प्रेमयुक्त चुंबन
घेतो.) वरें आतां रजा घेतो. (निवून जातो).

(पडदा पडतो).

प्रवेश ३ रा.

स्थळ.—राजमार्ग.

पात्रें—वाळंभट, राघोपंत, व नरहरिवुवा.

वाळंभट.—नमो नमः राघोपंत नमो नमः. कां, आज येवढ्या थाटानें गेलां होतां तरीं कोठें ?

राघोपंत.—अरे बाबा, तुला ह्मणावें तरी काय, तूं तरी भला पैसा गोळाकरूच दिसतोस.

वाळंभट.—पैशाचां लोभ कोणाला बरें सुटला आहे ? आपण विरक्त का झालां ? ह्यां अशा थाटानें अरण्यांत तपास निघालां वाटतें ?

राघोपंत.—होय, तपास निघालों. अरे एक वेळ विरक्त झाल्यावर अरण्यांत तें कशाला गेलें पाहिजे ! तप ह्मणजे काय याचा अर्थ तरी माहित आहे कीं, उगीच आपलें ह्मणतोस ?

वाळंभट.—होय, आहे माहित. पण विरक्त तर झालें पाहिजेना ? काम, क्रोध, मद, मत्सरादि षड्रिपू दमन करणें याचें नांव तप. अशा प्रकारचें का तप तुह्मीं करणार आतां ?

राघोपंत.—अरे, मी कोठें ह्मटलें आहे कीं, तपास निघालों. पण तूंच ह्या गोष्टी काढिल्यास ?

वाळंभट.—बरें तें राहो सर्व. आपणं भट विरक्त होणें कठीणच. पहा, पुराणांतरीं कितीवेळ ऐकिलें असेल कीं, सार्वभौम राजे देखील आपलें सर्व राज्य सोडून तपास निघतात; परंतु आमच्या पदरीं असणारी लहानशी झोंपडी, एक दोन पंचे, तीन चार भांडीं, ब-

हुधा पांच सहा मुलें आणि कपाळावर नेहमीं दगड आपटणारी अशी जरी स्त्री असली तरी जन्माचा का-बाड टाकून आमचें मन कधीं विरक्त झालें आहे असें नाहीं. अहो, धडेकडेपणीं तर राहूंद्या, पण मरावयास टेंकल्यावर सुद्धां किती विरक्त ते पहा. भागवतकार ह्यणतात “ अहो मे पितरौ वृद्धौ भार्या बालात्मजात्मजाः अनाथा मामृते दीनाः कथं जीवन्ति दुःखिताः ” माझीं ह्यातारीं आईवापें, अवला स्त्री व मुलें हीं मी मेल्यावर केवळ अनाथ पडतील; अशा विवंचनेंत आहे तोंच प्राण निघून जावयाचा. राघोपंत, इतरांची तर गोष्टच राहूंद्या. आपणच पहा जरी नित्यशः राजाज्ञेनें पुराणांतरीं लिहिलेल्या गोष्टींचा इतरांस बोध करितों, तरी स्वार्थ-बुद्धि ह्यणून कशी ती पालटत नाहीं. याला बरें कोणती युक्ति करावी ?

राघोपंत.—बाळभट, युक्ति राहूंद्या. युक्ति विचारून आजच वायकामुलांस सोडून देण्यास इच्छितां कीं काय ? अहो, तुमच्या मनांतून झालें तरी ईश्वराच्या मनांत आल्याखेरीज तें होणें नाहीं. सरकारस्वारी मृगयेस गेली आहे ह्यणून का व्यासपीठ आतां नाहीं मांडावयाचें ?

बाळभट.—स्वारी मृगयेला गेली अंः, मी हें आतांच ऐकितों. बरें येणार तरी केव्हां, मिळाला का शोध कांहीं ?

राघोपंत.—नाहीं बुवा, पक्का शोध कांहीं लागला नाहीं. (नरहरिबुवास दूर पाहून). हे आले पहा नरहरिबुवा. आतां मात्र पक्की बातमी मिळेल.

वाळंभट.—(नरहरिवुवा अगदीं जवळ आले असें पाहून). कां नरहरिवुवा यावे.

नरहरिवुवा.—आलों बाबा. (राघोपंताकडे वळून). कां राघोपंत, आपण येवढी त्वरा करून आह्मास न विचारतां पुढें आलां ते अद्याप येथेंच का गडबडतां आहां?

राघोपंत.—होय. हा बेटा वाळंभट भेटला त्यानें अद्याप येथेंच गप्पाष्टकांत गुंतविलें आहे. कां नरहरिवुवा, स्वारी परत केव्हां येणार ?

नरहरिवुवा.—लवकरच येणार ह्मणून ऐकिलें. पण आपण हा मुद्दामसा कां प्रश्न केलात. स्वारी नगरांत नाहीं ह्मणून घरीं स्वस्थ झोंप ध्यावयाची नाहीं, नित्याप्रमाणेंच रामाची पूजा अर्चा केली पाहिजे, त्यांत अंतर पडतां कामा नये.

राघोपंत.—अहो, अंतर पडण्याचा विचार महाराजांच्या अंमलांत स्वर्गीं सुद्धां आणावयाला नको. अहाहा ! किती तो धार्मिक स्वभाव ! नेहमीं प्रजापालनाच्या कामीं तरी किती निमग्न !! त्यांतून आपणा ब्राह्मणमंडळीच्या कर्तव्यकर्मांत अंतर पडलेलें कार्नीं गेल्यास मुळींच श्रद्धा उडावयाची, आणि एकाचें पाप सर्वास नडावयाचें हें पूर्ण समजा.

वाळंभट.—अहो, झोंप ध्यावयाची तर गोष्टच राहूद्या. कपाळ दुखत असलें, तरी सुद्धां स्वस्थ बसून उपयोगाचें नाहीं; दुसरा बदली पाठविलाच पाहिजे.

नरहरिवुवा.—अरे बाबा, असें आहे ह्मणूनच ना सर्व प्रजा नेहमीं महाराजांचा गौरव करिते. कितीतरी

दक्षताहो राज्य चालविण्याची ! प्रजेला कधी दुःखाचा वारा सुद्धां लागूं देत नाही ! धन्य तो पुरुष ! जगदीश त्याला दीर्घायु करो.

राघोपंत.—काय सांगूं, महाराजांच्या अंगी हे सद्गुण नसते तर आज हजारों ब्राह्मणमंडळीस अन्नासाठी दाही दिशा फिराव्या लागत्या; परंतु नाही. त्यांच्या धार्मिकपणामुळे सर्वास कांहींना कांहीं उद्योग लावून दिले आहेत, हा तरी महाराजांचा आपणावर अनुग्रहच होय, कारण स्वार्थबुद्धीनें तरी दररोज ईश्वराचें भजन घडतें.

वाळभट.—मग, मघां मी आपणास बोललों तें हेंच. महाराजांच्या कृपेनें आज आपण स्वार्थबुद्धीनें परमार्थाचें कांहींना कांहीं तरी साधन करीत आहों; नाही तर ह्या संसारमायापाशांत पडल्यामुळे आपणा ब्राह्मणमंडळीस पैशावांचून दुसरें कांहींच दिसतेंना ? मग तो नीतीनें मिळो किंवा अनीतीनें मिळो.

नरहरिवुवा.—राघोपंत, चलावें आतां. नित्यकर्माचा वेळ नाहीका झाला अद्याप ?

राघोपंत.—झाला नाही कसा. बोलण्याच्या नादांत आपण येथेंच उभे राहिलों आहों. चला चला तर, पण अम्मळ तुमची, डबी पाहूं ?

नरहरिवुवा.—ही ध्या. (हात पुढें करून). त्यांत नसेल वाटतें, पण पहा तलफ भागण्यापुरती असेल तर.

राघोपंत.—(डबी उधडून). अहो, साखरेचा खाणार त्यास देव देणार. मला पुरून तुम्हास सुद्धां एक

चिमटी लाभेल. (स्वतः चिमटीभर घेऊन डवी परत देण्यास पुढे हात करून). ध्या ध्या. असे जांभई कां देतां. आळस उडवा. (डवी दिल्यावर तबकिर ओढतो). आं आं छँ: आं आं छँ: बरीच हो तिखट आहे. डोळ्यांतून पाणीसुद्धां निघाले. (हातांतील रुमालाने डोळे पुसतो).

वाळंभट.—अहो तेवढे बरे. सर्दी निघाली ती. चला आतां वेळ बराच झाला.

राघोपंत.—हो बाबा. हे तुमचेच गुण पाघळले. नाही तर केव्हांच मी आपला गेलों असतो.

(सर्वजण चालू लागतात).

अंक २ रा.

—६०४०४०४०४०४—

प्रवेश ४ था.

स्थळ.—अरण्य. (नदी किनारा).

पात्रें—राजा व राणी.

पिंगळा.—प्राणनाथ, पाहिलंतना ? सर्व सौख्याचं भांडार जो वसंत ऋतु त्यास आरंभ झाला न झाला इतक्यांतच पहा ह्या मोठमोठाल्या वृक्षांस कसे नूतन पल्लव फुटत आहेत ते. तें पलीकडेस पहा कसं सर्व हिरवं गार झाड झालं आहे. ते पहा नवे कोवळे अंकुर, कांहींसे तांबूस कांहींसे पिवळट कसे शोभा देत आहेत ते. अहा ! काय वर्णनीय शोभा ही ! (कान देऊन). अँ:, हे शब्द कोणाचे ? जनावरांचे की पक्ष्यांचे ?

भर्तृहरि.—प्रिये, जनावरांच्या आणि पक्ष्यांच्या शब्दांचा भेद तुला सांगावयास का पाहिजे ? जनावरांचे शब्द मंजुळ नसावयाचे. हा टाहो मोराचा आहे.

पिंगळा.—मोरहि आहेत का येथें. कोठें पहाण्यांत येत नाहीं ते ? प्राणनाथ, ते पहा लहान गोजिरवाणे पक्षी कसे भरारी मारून त्या पलीकडील झाडावर गेले ते. कितीतरी त्यांचा रंग चमत्कारिक आहे. काय वाई शोभतात तरी, अहाहा ! नटले तरी किती आहेत ते ?

भर्तृहरि.—गडे, ते स्वतः नटले नाहीत. त्यांस ईश्वरानें जसें नटविलें आहे तशाच स्थितींत सर्व जन्म-भर रहातात; नाहीं तर आर्ह्यां मनुष्यें घटकेंत हा पेहराव व घटकेंत दुसरा. मग तो स्वदेशीय असो किंवा परदेशीय असो मन मानेल तसें नटावयाचें; तरी मनुष्यांनीं नटावयाचें तें सद्गुणानें नटावें.

पिंगळा.—हो, तुमचं तें मेलं आहेच. जें जें बोलावं त्याजवर टीका असावयाचीच. मी समजलें, कधीं अधिक उणं पाहिलं असेल ह्मणजे तें अशा वेळीं सहज काढावयाचं.

भर्तृहरि.—(स्मित वदन होत्साता). छेः, अधिक उणें कांहीं नाहीं. मी आपली जनरीति सांगितली. बरें पण हें झाड कशाचें ओळखिलेंस का ?

पिंगळा.—कशाचीं हीं मोठमोठालीं पानें ? (जवळ जाऊन). अग वाई यांचे कांठांस कंटक देखील आहेत. मला नाहीं यांची ओळख पटत बरोबर.

भर्तृहरि.—वाः यांचा तुमचा तर फारच परिचय, मग ओळख ती कां नाही ?

पिंगळा.—यांचा आमचा परिचय ? कोण जाणें ! (विचार केल्यासारखें करून). पण नाही. ओळख पटत नाही.

भर्तृहरि.—उबडच आहे. मोठ्यांस एकदां गुण व शोभा देणारा पदार्थ प्राप्त झाला ह्मणजे ते त्यांतच नित्यशः निमग्न रहातात. मग त्यांस त्याच्या कुळाविषयी व उत्पत्तीविषयी विचार करण्याची आठवण सुद्धां पडत नाही. सखे, तूं जीं केतकीचीं पातीं मोठ्या आवडीनें डोक्यांत घालतेस त्यांचींच हीं जून पातीं होत. बरें तो मोठा वृक्ष पहा, हिरवागार असून त्याजवर लहान ताऱ्यांप्रमाणें कशीं सफेत पुष्पे आलीं आहेत तीं. कशाचें बरें तें झाड ?

पिंगळा.—बकुळीचं. अहा ! त्याच्या सुवासानं हें सर्व रान दणाणून गेलं आहे. प्राणनाथ, तो फणस पहा, कसा बुडापासून शेज्यापर्यंत फणसांनीं लादला आहे तो. अँः, हें कोण इतकं मंजुळ दीर्घ स्वरानं गात आहे ?

भर्तृहरि.—कोकिळा. आणि हा जो दुसरा शब्द तो चितुर पक्ष्याचा. ती पहा, साळ्या आणि राघू यांची त्या वृक्षावर किती किलबिल चालली आहे ती. जणूं काय आपणास पहाण्याकरितांच एका ठिकाणीं जमून राहिले आहेत. ते पहा पलीकडील वृक्ष मोहरानें कसे सुशोभित झाले आहेत. तसेंच तो आंब्याचा वृक्ष पहा, किती फळांनीं लवला आहे तो ? जणूं काय तो आपणास

पाहून नम्रतेने खाली वांकला आहे. सज्जन जे आहेत ते आपल्या भाग्याच्या वेळीं अशीच नम्रता धरितात. नाही तर आपणाकडे भाग्य आलें कीं, हतभाग्यांचा कंटाळा करणें, त्यांकडे न पहाणें, त्यांचा समाचार न घेणें, त्यांचें आगतस्वागत न करणें आणि त्यांशीं कठोरपणें बोलणें हें फार अयोग्य होय.

पिंगळा.—पतिराज, ह्या दासीकडून कधीं कोणाला अंतर का पडलं होतं, ह्मणून हें आज दाखल्याचं बोलणं लाविलं आहे ?

भर्तृहरि.—नाहीं. आपणाकडून कधीं अंतर पडलेलें मी स्वतः तर पाहिलें नाहीं. पण जसें जेवणापुरतें मीठ आणि चालण्यापुरता जोडा, तसें आपल्या भाग्यशाली पतीस खुष ठेवण्यापुरता सद्गुणयुक्त आविर्भाव दाखविण्यांत स्त्रिया फार कुशल असतात; तरी तसें नसून ईश्वरास भिऊन सदा सर्वकाळ सुशील वर्तणूक ठेवावी हा उत्तम पक्ष. दुसरें, यदा कदाचित् आपल्या पतीचें लक्ष अनाथांकडे जात नसलें तर युक्तिप्रयुक्तीने त्याचें लक्ष त्यांकडे लागेल असें करावें. आपला पति जर अनाथांचें साह्य करण्यास तयार आहे तर त्यास हर्षयुक्त मुद्रेनें मदत करावी. तसेंच आपल्या स्त्रीचें मनोगत पाहून त्याप्रमाणें पुरुषानेहि वर्तवें हा सुशील दंपत्यांचा धर्म होय.

पिंगळा.—खरंच आहे. आज जी ही ह्या अरण्यांत आपण मौज पाहतो, त्यांत एकास दुसऱ्याचं साह्य असल्याविना नाहीं. दुसऱ्यास साह्य करणं हा

ईश्वरी नियमच आहे. तेव्हां ईश्वरी नियमास अनुसरून चालणं हा आपणा मनुष्यांचा धर्म होय.

भर्तृहरि.—असो. प्रियसखे, पाहिलेसना ? सूर्य अगदीं क्षितिजाखालीं गेल्यामुळे त्याच्या ह्या तांबूस किरणानें ह्या अरण्यास किती शोभा आली आहे ती ?

पिंगळा.—होय. खरंच, सर्वच तेजोमय दिसूं लागलं आहे; तसंच पहा मंदशीतल वायु सुटून पक्क फळांचा व पुष्पांचा हा सुगंध जणूं काय अंगासच येऊन झगटत आहे. अहा, काय पण मौज ही!! प्राणनाथ, आपण मला समागमें आणणार नव्हतां आणि तसं होतं मग मी ह्या सुखास मुकलें असतें कीं नसतें बरं ?

भर्तृहरि.—हे मनोरमे, मी सुखाचा वियोग करण्यास इच्छित होतो असें नाहीं. तथापि एवढें मात्र पूर्ण लक्षांत ठेव कीं, काननसेवनानें जेवढें सुख प्राप्त होतें तेवढेंच प्रसंगोपात दुःखहि सोसावें लागतें; ह्यामुळे मी तुला आणण्याचें करीत नव्हतो.

पिंगळा.—पतिराज, आपण ह्यणतां तें सर्व खरं, पण मी आपली अर्धांगीना ? तेव्हां सुखदुःखाची सारखीच वांटेकरीण आहे. आपण एकटेच मृगयेस येऊन सुखदुःख सेवन करावें आणि मी राजवाज्यांत राहून सुखच नेहमीं भोगावं असं तुझाला वाटत असेल; पण हे पाय सोडून राहिल्यावर सुख तें मेलं कोठून मिळणार ? सर्वस्वीं उलटच ह्यणावयाचं ! आतां येथें कदाचित् आपण ह्यणतां तसं दुःख भोगावं लागल्यास ह्या पायांच्या दर्शनानं त्याचा परिहार तरी होण्याचा मेला संभव आहे.

भर्तृहरि.—शावास. हे मनोरमे, तुझे लक्ष माझ्या-
ठायीं याप्रकारें वेधलेलें पाहून मला अत्यंत आनंद होत
आहे; आणि खरोखर ज्या ज्या स्त्रिया ह्या मृत्युलोकीं
आपल्या पतीवर याप्रमाणें श्रद्धा ठेवितात, त्या इह व
परलोकीं देवादिकांस सुद्धां वंद्य होतात. प्रिये, पातिव्र-
त्याच्या बळानें स्त्रियांना प्रसंगीं आपल्या मनोगताप्रमाणें
करण्यास एक क्षण सुद्धां लागत नाहीं. फार तर काय
त्या सच्चिदानंद प्रभूची त्यांजवर एवढी कृपा असते कीं,
त्या आपल्या शार्पेंकरून सृष्टि सुद्धां रसातळास ने-
ण्यास समर्थ होतात; हें सती जानकी, द्रौपदी इत्यादि प-
तिव्रतांच्या चरित्रावरून सहज लक्षांत येतें.

पिंगळा.—प्राणनाथ, ही मेली उपमा मला कशाला
पाहिजे, कारण कोठें इंद्राचा ऐरावत आणि कोठें शा-
मभटाची तटाणी. त्या सतींच्या फक्त नामस्मरणानंच
मजसारख्या पापिणीला उत्तम गति प्राप्त होणार. धन्य
असोत त्या माउल्या. जणूं काय आह्मां पापिणींचा उ-
द्धार करण्यासच त्यांना जन्म घ्यावे लागले. हे पाहिले-
तना ह्या नदीच्या मध्यभागीं लहान लहान लव्हाळे वा-
ढले आहेत ते? हे पर्जन्यकाळीं सर्व वाहून जात अस-
तीलना? काय वाई चमत्कार तरी हा. कारण ह्यांनीं
उन्हाळ्यांत ह्या प्रवाहांत वाढावं आणि पावसाळ्यांत
नाहींस व्हावं.

भर्तृहरि.—प्रियसखे, तूं ह्या नम्र लव्हाळ्यांचे अ-
स्तित्वाविषयीं मनन करितांना किंचित् चुकलीस कारण,
हे आपल्या नम्रतेच्या योगानें उन्हाळ्याप्रमाणेंच पर्ज-

न्यकाळींहि ह्या जलाशयाचें सुख भोगितात. कसें ह्मण-
शील तर ज्या वेळीं अतिशय पर्जन्यवृष्टीच्या योगानें
पूर येतो त्यावेळीं इतर किनाऱ्यांवर वाढणारे मोठमो-
ठाले वृक्षसुद्धां वाहून जातात; परंतु हे लहान लहान
लव्हाळे नम्रपणें आपलीं डोकीं वांकवून धरितात तेणें-
करून असें दिसतें कीं, जणूं काय ते भयंकर गर्जना क-
रीत वाहणाऱ्या प्रवाहास मार्गच देत आहेत; अशा प्र-
कारें ते आपलें रक्षण करितात.

पिंगळा.—असं का आहे ? तर मग बाई त्या जग-
न्नियंत्या परमेश्वरानं आह्मां अज्ञान माणसांस नम्रता ह्म-
णजे काय, हें शिकविण्यासच ह्यांस जन्म दिला असावा
असं ह्मणणं भाग पडतं.

भर्तृहरि.—वाः ठीक बोललीस. महान महान सा-
धूंचींहि ह्या नम्र लव्हाळ्यांविषयीं अशींच ठिकठिकाणीं
वाक्यें आढळतात. यास्तव जे जे नर द्रव्य अगर मोठ-
मोठ्या हुद्याच्या बळावर मदांध होऊन दुराचरण करि-
तात ते ते शेवटीं दुःखासच पात्र होतात; परंतु ह्या ल-
व्हाळ्यांचें खरें स्वरूप जाणून तद्वत वर्तन करणारांस
अवालवृद्धांकडून सन्मान मिळेल इतकेंच नाही तर
त्यांस अंतींहि उत्तम गति प्राप्त होईल.

पिंगळा.—अगबाई, बोलबोलतां संध्याकाळ झालीशी
वाटते. (समोरील पर्वताच्या शिखराकडे पाहून). हो, ख-
रंच सूर्य अस्तास गेला. प्राणनाथ, मला आतां येथें भय
वाटतं तर चला आपण शिविरांत जाऊं.

भर्तृहरि.—मी समीप असतां येथें भय तें कशाचें.

बरे तूं ह्मणतेस तसें कां होईना. चल तर मलाहि उद-
ईक मृगयेस जाण्याची तयारी करविली पाहिजे.

(चालूं लागतात).

(पडदा पडतो).

प्रवेश ५ वा.

स्थळ.—रानमाळ.

पात्रें—हैवतराव व महिपतराव.

हैवतराव.—(महिपतराव समोर येत आहे असें पाहून). कां महिपतराव, सरकार स्वारी नदीतीरीं बा-
ईसाहेबांसहवर्तमान फिरावयास गेली इतक्यांत तुमचें
फावलें वाटतें ?

महिपतराव.—अहो, फावलें ह्मणजे काय. एकंदर
कामकाज आटोपलें तेव्हां सुटका झाली. मला वाटतें
आपण स्वतःवरूनच दुसऱ्याची परीक्षा करितां ?

हैवतराव.—उघडच. अहो, स्वारी मौजच कर-
ण्यास येथें आली आहे, तेव्हां अनायासें धन्याबरोबर
चाकरासहि चैन भोगिली पाहिजे. आतां, जरी आपलें
परस्वाधीन जिणें आहे तरी मनाची समजूत करण्यास
कांहीं हरकत नाही.

महिपतराव.—अहो, मनाची समजूत ती कशी ?

हैवतराव.—कां बरे, आपण समजलां नाहीं वाटतें ?
अहो, सरकारस्वारी, वनक्रीडा, मृगया इत्यादि मनमा-
नेल तसें करण्यास येथें आली आहे. आतां आपण
हुकूमाचे बंदे असल्याकारणानें जरीं त्यांच्यासारखें आ-

पणास वागण्याची सवड नाही तरी साधेल त्याप्रमाणे ओढाळ मनाची समजूत केलीच पाहिजे.

महिपतराव.—एकून मन ओढाळ आहे हे आपण जाणतां. असें असतांहि अन्य सुखास भुलून आपल्या सामर्थ्याचा विचार न करितां सांप्रत राजकीय सुखाची अपेक्षा तुह्यांस कां व्हावी वरें ?

हैवतराव.—होणें रास्त आहे. अहो तुह्मींच विचार करा. मनुष्यमात्रांचा जीव मिळून एकचना ? तेव्हां श्रीमानांनीं सुख भोगावें आणि आह्मांसारख्या गरिवांनीं दुःख सोसावें असें कसें होईल ? अहो, तुह्मींच पहा, सुखाची अपेक्षा सोडून दुःख सोसावें असें कोणास तरी वाटतें काय ? आतां नाइलाजास्तव दुःखहि कधीं कधीं भोगणें भाग पडतें हें मी कबूल करितों; पण सुख मिळत असतां कोणी दुःखाची अपेक्षा करील, अशी कल्पांतींहि गोष्ट घडणें नाही.

महिपतराव.—हैवतराव, तुह्मीं ह्मणतां तें सर्व खरें; पण जर आपल्या मनाची खात्री आहे कीं, मन हें कधीं कधीं ओढाळ गुराप्रमाणें शक्तीच्या पलीकडील सुखाची अपेक्षा करितें तर आपल्या स्थितीचा आणि सामर्थ्याचा विचार करून तें आवरलें पाहिजे. दुसरें अलभ्य सुखास न भुलतां आपलें आचरण शुद्ध ठेवणें हें एक मनुष्यमात्राचें कर्तव्य होय, नाही तर तें एखादेवेळीं हास्यास्पद व्हावयाचें.

हैवतराव.—मन आवरलें पाहिजे ह्मणजे ? हातचीच गोष्ट आहे वाटतें ?

महिपतराव.—पाहूं गेल्यास हातचीच आहे. अहो, सुख दुःख हें केवळ ज्याच्या त्याच्या मनावर अवलंबून असतें. आज आपणास पराधीनता प्राप्त झाली आहे ह्मणून आपण दुःखी आणि राजेसाहेब स्वतंत्र आहेत ह्मणून ते सुखी हें आपलें ह्मणणें अगदीं अविचाराचें दिसतें. कारण, तुम्हीं ऐकिलेंच असेल कीं, राजे व श्रीमान यांस नेहमीं हजारो विवंचना असतात; शिवाय त्यांस सर्वांचें मन संभाळून वागलें पाहिजे, तरच ते त्या मोठेपणास शोभणार आणि सुखी असे ह्मणीवणार, नाहीं तर काय उपयोग. त्यापेक्षां तुम्हीं आम्हीं बरे.

हैबतराव.—अहो पण जर विपुल द्रव्य आहे तर ह्या सर्व गोष्टी साधण्यास अडचण ती कोणती ?

महिपतराव.—तुम्हीं ह्मणतां तसें कां होईना हैबतराव ? आतां अशी कल्पना करा कीं, तुम्हीं राजे आहां किंवा श्रीमान असून विपुल द्रव्य आहे. पण कनक आणि कांता ह्यांजवर चोर कसे टपलेले असतात हें तुम्हांस सांगणें नलगे. ह्मणून आपल्या ऐपतीचें पालन कसें होईल ह्या भीतीनें राजे व श्रीमान यांस सुंदर महालांत नरम परांच्या छपरपलंगावर झोंपसुद्धां लागण्याची पंचाईत असते. तेच तुम्हीं आम्हीं पहा, पाहिजेल त्या वेळीं निर्धास्त आणि सुखी. जमिनीस अंग लागण्याची मात्र अवधि कीं झाले गारेगार; मग एखादी फटकुरी अंगाखालीं असो किंवा नसो. तेव्हां आतां जास्त सुखी कोण बरें तुम्हींच सांगा हैबतराव ?

हैबतराव.—महिपतराव, तुम्ही तर बुवा कमालच

केलीत. आपण ह्याणतां हें जरीं सर्व खरें आहे तरीं द्रव्यवानास कांहीं अंशीं सुख खरें ?

महिपतराव.—अहो, पाहूं गेल्यास सर्वस्वी सुखी असा कोणी मिळणें विरळाच. आणि रामदास स्वामी-नींही ह्मटलें आहे कीं, “जरीं सर्वसुखी असा कोण आहे, विचारी मना तूंचि शोधूनि पाहे.” त्यांतूनहि जसें साधन करावें तसें त्याला फळ मिळतें; ह्मणून उत्पन्नकर्त्यानें ज्या सुखदुःखांत आपणास ठेविलें आहे त्याचा वृथा धिक्कार करून मनोराज्य करणें ह्मणजे आपल्या उत्पन्नकर्त्यास व्यर्थ दोषी ठरविल्याप्रमाणें होतें. हैवतराव, प्रयत्नाअंतीं परमेश्वर साह्य असतोच. यास्तव उद्योग करूनच सुखप्राप्ती करून घेतली पाहिजे. उगीच म्हटलें कीं, राजेसाहेब चैन मारितात ह्मणून आपणाहि मारावी. तर तसें होणें नाहीं. हें तुम्हीं पूर्ण लक्षांत ठेवा.

हैवतराव.—आतां मात्र उपाय खुटला. आपलें ह्मणणें मला सर्वस्वीं मान्य आहे; तसेंच आपल्या उपदेशानें मन आवरण्याचेंहि मजमध्ये बरेंच सामर्थ्य आलें. महिपतराव, ह्याबद्दल मी आपला उपकार मानीत आहे. बरें कसें काय ? आतां येतानां परत छावणींत ?

महिपतराव.—चलावें तर. (चालूं लागतात).

(पडदा पडतो).

प्रवेश ६ वा.

स्थळ.—घोर अरण्य.

पात्रें—राजा, राणी व सेवक.

(सेनापति वगैरे मंडळीसह भर्तृहरि राजा मृगया करीत असतां एकाएकीं मृगाचा पाठलाग करीत फक्त एका सेवका सहवर्तमान घोर काननांत प्रवेश करितो).

भर्तृहरि.—(मृगास आवेशानें). आहारे नष्टा-
आतां बरा आटोक्यांत आलास. हा बाण खरोखरच
तुला सर्व व्यथेंतून मुक्त करील. (बाण सोडतो).

सेवक.—(मृग धरणीवर पडला असें पाहून). ह्या
चपळ मृगानें बाण चुकविण्यास जरी पुष्कळ आढेवेढे
घेतले तरी शेवटीं महाराजांच्या एकाच बाणेंकरून
ह्यास गतप्राण करून सोडिलें. काय शरसंधान तरी हें !

भर्तृहरि.—अरे पण हा मृग चपळ तरी किती. पा-
हिलेंसना ह्यानें आपणास कोठच्या कोठें आणलें तें !
बरे सेवका त्यास उचलून आण पाहूं.

सेवक.—जशी महाराजांची आज्ञा. (इतक्यांत स-
मोरून एक मृग येत आहे असें पाहून). सरकार, प-
हातां काय ? हा पहा एक दुसरा धिप्पाड मृग जणूं काय
आपल्या भोगानेंच मृत्युसदनाच्या मार्गास लागला आहे.

भर्तृहरि.—सेवका, तूं ह्मणतोस तें खरें. परंतु अ-
म्मळ धीर धर. पहा, गाई जशी आपलें वत्स गुंतलेलें
पाहून मोठ्या कळवळ्यानें त्याकडे धांवत येते, तसा हा
मृग जीवाची अशा सोडून पडलेल्या मृगाकडे भरधांव
येत आहे; त्या अर्थी हा कोणी याच्या जिव्हाळ्याचा

आप्त असावा असें दिसतें. तरी ह्याला मारण्यापेक्षां पुढें काय चमत्कार होतो तो पहावा.

(इतक्यांत तो मृग त्या मृतहरणाजवळ येऊन त्याच्या मुखाशीं मुख लावितो. व तो मरण पावलेला आहे असें पाहून त्याचें अंग जिभेनें चाटतो. पुढें तो तीन प्रदक्षिणा करून त्या प्रेतावर अंग टाकितो. शेवटीं पडलेल्या मृगाची शिंगें त्याच्या उदरांत खुपसून तो तत्काळ गतप्राण होतो. भर्तृहरि राजा तें पाहून जवळ जातो). अहा हा ! काय चमत्कार आहे ! ही याची स्त्रीच असावी. धन्य त्या पशू जातीच्या पातिव्रत्याची ! यावेळीं प्रियसखी जर समागमें असती तर फार बरें झालें असतें. कारण, अशा तऱ्हेचें उदाहरण प्रत्यक्ष अवलोकन केलें असतां त्यापासून मोठेंच हित झालें असतें. (विचार केल्यासारखें करून). होय. हा चमत्कार प्रियेनें अवश्यमेव अवलोकन केलाच पाहिजे. सेवका त्वरा कर आणि शिविरांत जाऊन त्वरित सखीला ह्या स्थळीं घेऊन ये.

सेवक.—आज्ञा महाराज. (जातो).

भर्तृहरि.—(आपणाशींच). भगवंता तुझी लीला मोठी अगाध आहे, कारण आजदिनपर्यंत मी असें समजत होतो कीं, पातिव्रत्याचें ब्रिद फक्त मानवी स्त्रियांनांच तूं दिलें आहेस; परंतु नाही रे नाही. तुझ्या गृही कंगाल ब्राह्मणाच्या झोंपडीपासून तों राजमंदिरापर्यंत सारखाच न्याय आहे. हे दयानिधे हें प्रत्यक्ष उदाहरण पाहून माझी पूर्ण खात्री होते कीं, मानवी स्त्रियांपेक्षां

ह्या पशूंच्या स्त्रियांचें सबळ पातिव्रत्य होय. अस्तुः सांप्रतकालीं जगदीशदयेनें ममप्रियसखीच्या मनावर पातिव्रत्याचा उत्तम ठसा उठण्याचा समय आला आहे. आतां ती स्वतः ही ज्ञानीच आहे; त्या अर्थीं हा सर्व प्रकार अवलोकन करून तिला ह्यासंबंधीं विशेष कळू लागेल.

(इतक्यांत पिंगळा राणी व सेवक प्रवेश करितात).

पिंगळा.—महाराजांनीं मला येवढ्या जलदीनं येथें कां पाचारण केलं.

भर्तृहरि.—सखे ऐक.

श्लोक. (कामदा).

शीविराप्रती तूज सोडुनी । पातलों सखे घोर काननीं ॥
शोधितां बहू मृग देखिला । चाप ओढुनी बाण मारिला ॥ १ ॥

पिंगळा.—मग पुढें काय झालं ?

श्लोक. (भुजंगप्रयात).

भर्तृहरि.—मृग प्राण सोडी तयीं दीनवाणी ।
क्षणें पातलीगे तयाची हरीणी ॥
पतीघात योगें करी दैन्य वाणीं ।
त्यजी प्राण ती गे खरी साध्वि जाणी ॥ १ ॥

प्राणसखे, याप्रमाणें हा चमत्कार पाहून बहुत विस्मय वाटला, आणि तुला येथें ह्या निविड काननांत येवढ्या जलदीनें बलाविण्याचें कारणहि हेंच झालें. वाहवा !! त्या जगन्नियंत्या प्रभूनें पशूंना सुद्धां याप्रमाणें पातिव्रत्य धर्म लाऊन दिला आहेना ? खचित् खचित् मला जर ह्या उभयतांचा प्रीतिपाश पूर्वीच कळता तर मजकडून कदापिहि असें अघटित कर्म घडतेंना.

पिंगळा.—प्राणनाथ, काय हें, असे भलभलते दोष आपणास लावून कां घेतां, त्यांतून क्षत्रियांचा धर्म आपण वजाविलात; ह्यांत तें मेलं काय वाईट झालं.

भर्तृहरि—सखे, तूं कांहीं ह्मण, पण यावेळीं मी ह्या उभयतांच्या प्रीतीमध्ये अंतर पाडिलें येवढेंच नाहीं तर त्यांच्या नाशासहि मीच कारण भूत झालों. अस्तुः कर्मानुसार बुद्धि. जसें होणार होतें तद्वत् बुद्धि झाली, आणि उपाय योजितां अपाय घडला. (अम्मळ स्तब्ध राहून). काहीं असो, पण ह्या साध्वी हरीणीचें पातिव्रत्य वाखाणावें तेवढें थोडेंच.

पिंगळा.—मेलं नवल तर खरंच, कारण पशूंच्या हातून असा प्रकार घडावा असं नव्हतं, तरी जें झालं त्याची येवढी थोरवी वर्णिली पाहिजे असं नाहीं. कारण, त्या दीनदयाळ प्रभूनं सर्व कांहीं प्राणिमात्रांस एकच मार्ग लाऊन दिला आहे. तेव्हां त्या हरिणीनं जें केलं तें माझ्या मतं योग्यच केलं.

भर्तृहरि.—योग्य केलें हें तर खरेंच, पण ह्या हरिणीचे गुण किती ह्मणून आठवूं? पहा, ज्यावेळीं माझ्या तीक्ष्ण बाणाची व्यथा सहन न होऊन ह्या मृगानें प्राण सोडिला, त्यावेळीं ही साध्वी मोठ्या आवेशानें पुढें सरसावली; आणि प्राणनाश करण्यास जवळ कांहींच साधन नाहीं असें पाहून आपल्या प्रियपतिचीं शृंगें मुखानें उभीं केलीं व प्रेतास तीन प्रदक्षणा करून अशा आवेशानें त्यांजवर उडी घालून घेतली कीं, त्यायोगें तीं उदर फाडून बाहेर आलीं. आणि अशा प्रकारें ती आ-

पल्या प्रिय पतीबरोबर परलोकवासी झाली. अहाहा ! किती नवल हें !! प्रिये हें पातिव्रत्याचें ढळढळीत उदाहरण खरोखर लक्षांत ठेवण्यास योग्य आहे.

पिंगळा.—पतीचीं शृंगें उदरांत भोंसकून का आपणा मनुष्यांस ध्यावयाचीं आहेत ? आतां ह्या जगांत स्त्रियांस आपल्या भ्रताराशिवाय दुसरें पूज्य दैवत ह्मणून नाहींच, तेव्हां त्याच्या बऱ्या वाईटाचे कठोर शब्द कार्नी पडतांच जी देमाय धरणी ठाय, असं ह्मणून प्राण न सोडील ती पतिव्रता ती कसूची ?

भर्तृहरि.—(आश्चर्य करून). काय ? तूं ह्मणतेस कीं, पतिमृत्यूचे शब्द कार्नी पडतांच जी आपोआप प्राण सोडील तीच साध्वी !

पिंगळा.—हो, जी खरी पतिव्रता असेल ती पतिमरण ऐकतांच जागच्या जागींच प्राणत्याग करील. तिला कांहीं प्राणनाश करण्यास साधन पहायला नको. ज्या स्त्रिया सप्राण अग्नींत प्रवेश करितात त्यांस आत्महत्या घडून व्यभिचारहि घडतो. कारण, वैश्वानर ह्मणजे अग्नि; याचा एक निमिष कृत्तिकेनं संग केल्यामुळं गर्भ राहिला व त्यापासून कार्तिकस्वामी जन्मले. तेव्हां ह्या परपुरुषाच्या शय्येवर सप्राण शरीर अर्पिलं असतां व्यभिचार नव्हे काय ? ह्मणून शस्त्रघात, जळघात, मस्तकघात इत्यादिकेंकरून आत्महत्या करणं हें पतिव्रतेस सशास्त्र नव्हे.

भर्तृहरि.—(वरील बोल मनांत ठेऊन). असो. जें लिहिलें असेल भाळीं तें न चुके कदाकाळीं. तेव्हां जें

झालें तें आतां फिरणें नाहीं (सेवकाकडे वळून). तुला माझें सांगणें एवढेंच आहे कीं, ह्या उभयतांस मुठमाती दे आणि मग ये, तों आह्मी पुढें जातों.

सेवक.—आज्ञा सरकार. (राजा व राणी जातात).

(पडदा पडतो).

अंक ३ रा.

—६०४०४०४०४—

प्रवेश ७ वा.

स्थळ.—राजवाड्यांतील मधला चौक.

पात्रें—राणी, गोदावरी, राजसा, रेणूका, सावित्री व दासी.

पिंगळा.—अग दासी, आपणास येऊन आजचा दुसरा दिवस, तरी अद्याप कोणीच का मैत्रीणी भेटीस आल्या नाहींत. असं कायग झालं ?

दासी.—हो, मला मेलं भानच राहिलं नाहीं. बाईसाहेब, काल गोदावरी बाईच्या घरावरून येत होते तेव्हां त्या म्हणाल्या कीं, आह्मी उद्यां भेटीस येणार आहों ह्मणून सांग.

पिंगळा.—हेंच तें मेलं. तुला रोज उठून कितीही सांगा पण आहे का कांहीं, मेला स्वभावच विसरा. अग, पण ती दुसरं कांहीं बोलली का ?

दासी.—दुसरं कांहीं नाहीं पण त्या फक्त येवढं म्हणाल्या कीं, राजसा बाईच्या आज पोटांत दुखत आहे. तिला अम्मळ वरं वाटलं ह्मणजे उद्यांच सर्वजणी मिळून येऊं.

पिंगळा.—काय बाई हिला आतां ह्मणावं. दुसरं कांहीं नाहीं तर ह्मणते. आणि राजसा बाईच्या पोटांत दुखतं तें आतां मी विचारलं तेव्हां मात्र सांगते. मेलं किती बोला पण तिचा आपला मूळस्वभाव जावयाचा नाही. ह्मण आहे कीं, येळकोट राहिना मूळस्वभाव जाईना तशांतला प्रकार. अग दासी, असंच का तूं पुढें लक्ष ठेवणार ?

दासी.—बाईसाहेब, मजकडून चुकी झाली माफ करा.

पिंगळा.—हो, माफ ह्मटलं ह्मणजे मेलं बोलणार-णीचं तोंड मिटलंच. अग, तें असो पण तूं विचारलं नाहीस का तिला कीं, राजसा बाईची प्रकृती आतां कशी आहे ह्मणून ?

दासी.—नाहीं बाईसाहेब. मला मेली चाकर माणसास ती चौकशी कशास पाहिजे.

पिंगळा.—हो, येवढ्यास मात्र चाकर माणूस, एरवीं बरी एक एक सवाहात लांबीच्या गोष्टी सांगशील.

(इतक्यांत गोदावरी, राजसा, रेणूका व सावित्री प्रवेश करितात).

पिंगळा.—(उभी राहून). या बायानो बसा. मी तुमची आतांच आठवण केली होती.

रेणूका.—बाईसाहेब, हें काय पण ? येवढं उभं राहायला नको. कोणी कांहीं परक्या आल्या नाहीत.

पिंगळा.—हो, जिव्हाळ्याच्या झाल्या ह्मणून त्यांना नको का मान द्यायला. (सर्वजणी बसतात).

गोदावरी.—बाईसाहेब, खुशाल आहांना. शिकार बरीच साधली आहे ह्मणावयाची.

रेणूका.—गोदावरीवाई, तुझींतरी बरी येतांक्षणीं-
च थट्टेस सुरवात केलीत.

गोदावरी.—थट्टा का ही. वाईसाहेबांचा चेहराच
सांगिल कीं, मी बोललें ह्यांत कांहीं फेर आहे का ?

पिंगळा.—पुरे, राहूं द्या मेलं तुमचं आतां. (राज-
साकडे वळून). कां वाई, पोटांत दुखत होतं ह्मणून
ऐकिलं बरं आहेना आतां ?

राजसा.—हो, अम्मळ बरं आहे. ह्मणूनच आज
आपल्या भेटिस आलें.

पिंगळा.—अशीच माया ठेवा. येवढंच आपणांस
वारंवार माझं सांगणं आहे.

गोदावरी.—पण वाईसाहेब, थोरांच्या तोंडून असे
शब्द निघायाचे हें मोठं नवलच म्हणायाचं. कारण,
त्यांची कृपा आह्मां गरिबांवर असली पाहिजे. आमची
तर मेली आहेच.

पिंगळा.—तूं वाई जबर बायको, प्रत्येक गोष्टीवर
तुझी मेली कोटी आहेच. मग मेलं कांहीं बोला.

गोदावरी.—वाईसाहेब, तसं नव्हे; पण असं होऊं
नये कीं, आमचं मन तुमच्याकडे आणि तुमचं लक्ष भ-
लतीकडे ह्मणजे झालं.

पिंगळा.—पुरे वाई आतां, शिकस्त झाली. मेलं
तुझीं कांहीं ह्मणा, पण माझं मन मला साक्ष देत आहे
कीं, मी तुमच्या जवळ कोणत्या नात्यानं वागतें. वा-
यानों, मला तुमच्यांतोळच समजा आणि असेंच प्रेम
अक्षय ठेवा.

गोदावरी.—असंच असो, ह्यणजे झालं. आंधळा दोन का डोळे मागतो.

पिंगळा.—तें राहूं द्या हो आतां. (सर्वास अनुलक्षून). आज तुझाला माझ्या मनांतून एक चमत्कारिक प्रकार जो अरण्यांत बडला तो सांगावयाचा आहे.

सावित्री.—येवढा तो तेथें काय चमत्कार पाहिलात. सांगा तरी मेला लवकर, ह्यणजे ह्या गोदावरीबाईची बडबड तरी बंद होईल.

गोदावरी.—कोण सावित्रीबाई, आपणच का ह्या बोललां ?

रेणूका.—गोदावरीबाई, पुरे तुमचं आतां. बाईसाहेब काय सांगताहेत तें एका तरी. मग त्याजवर तुमची कोटी व्हावयाची आहेच. (राणीकडे वळून). कां बाईसाहेब, आपण पाहिलेला चमत्कार शिकारीच्याच संबधानं असेल ?

पिंगळा.—होय. कायबाई, शिकार खेळण्याचा प्रकार तरी. आणि किती तरी तें धारिष्ट. एकदां धनुष्यापासून शर सुटला कीं तो अचूक शिकार साधायचाच.

रेणूका.—कोणाचं, राजे सरकारचं शरसंधान का ? फार विलक्षण आहे तर !

गोदावरी.—अहो, सरकारचं शरसंधान जरी इतकं विलक्षण आहे, तरी त्याजवर आमच्या राणीसरकारची तार आहे. बाईसाहेबांचा शर का अचूक नाही ? अहो, याहीं शर सोडल्यावर राजे सरकारचं मन साध्य केल्यावांचून राहणारच नाहीं.

सावित्री.—बाईसाहेवांजवळ शर ते कशाचे ? मेलं
नाहीं तेंच ह्मणायाचं.

गोदावरी.—शर का ? सांगतें ऐक. भिवया ह्याच
केवळ धनुष्य, तें एकदां थोडंसं वांकवून नेत्रकटाक्ष-
शर सोडिले पुरे; कीं, लागलंच राजे सरकारासारख्या
शूर पुरुषांचं हृदय भेदून ह्यांस ती शिकार साध्य व्हावयाची.

राजसा.—पुरे बाई. त्या आतां स्तब्ध राहिल्या
आहेत, आणि निमूटपणें तुमचं भाषण ऐकत आहेत.
पहा, तुम्हीं अगदीं विचार केल्यावांचून बोलतां; किती
झालं तरी ते राजकीय शूर पुरुष आणि बाईसाहेब तर
बोलून चालून स्त्री. असं असतां भिवयारूप धनुष्य ओढून
त्या नेत्रशर मारितात तें काय ? आणि तेणेंकरून राजे-
साहेबांचं हृदय भेदून ते त्यांना वश होतात तें काय ? हा
सर्व मेला पाल्हाळ आहे. बैस आतां उगीच.

पिंगळा.—(हांसून). शाबास, राजसाबाई शाबा-
स ! मी ह्मणत होतें कीं, येथें माझे तर्फेचं कोणीच
नाहीं. पण तूं आहेस हें तरी भाग्यच ह्मणायाचं. मी
मेली ज्या गोष्टीला सुरुवात केली त्याचा एक शब्द ऐ-
किला न ऐकिला इतक्यांत ह्या बाईनं लाविली आपली
बडबड. काय करावं ह्मटलं होऊं द्या हिचंच. पण तूं
किनाई हिला वरं उत्तर दिलंस. (गोदावरीकडे वळून).
कां, राजसाबाईच्या प्रश्नाचं उत्तर देववतं का ! नाहीं तर
ध्या हार ह्मणून.

गोदावरी.—बाईसाहेब, जाणून वेड ध्यावयास नको.

मी कांहीं सावित्री नव्हे हो. तिला कोठें समजलं आहे अजून ? कटाक्ष काय आहेत ते. ती अजून लहान आहे.

राजसा.—आतां मी तर लहान नाहीना ? पण कटाक्ष ह्मणून काय ते मला सुद्धां ठाऊक नाहीत, किंवा कोणाला कधीं बोलतांनाहि ऐकिलं नाही.

गोदावरी.—अहो, तुझाला ठाऊकच नाही; मग मेलं ऐकलं न ऐकलं सारखंच.

रेणूका.—मला वाई माहित आहेत, पण त्यांनीं तीकडलं हृदय भेदतं असं कधींच पाहिलं नाही.

गोदावरी.—गेंडा ह्मणून जो पशु आहे त्याच्या अंगावर मौळ्या कुशल पारध्यानं कितीहि शर सोडिले, तरी त्यापासून कांहीं उपयोग होत नाही. मग एखाद्या वेडगळ पुरुषाशीं प्रसंग आल्यासहि तीच गत. तसं का आपल्या राणीसरकारचं आहे ? आतां ते शूर खरे, तथापि वाईसाहेबांपुढं त्यांचं शूरत्व कांहीं चालावयाचं नाही. कारण, भृंग जरी मोठमोठीं लांकडं कोरितो तरी एक वेळ कमलांत मिळाल्यावर त्याच्या एका पांकळीलाहि धक्का लावून त्याच्यानं बाहेर पडवत नाही. तद्वत् आपल्या राणीसाहेबांनीं नेत्रशराच्या योगानं राजेसरकारांस विद्ध करून आपल्या मोहजाळांत गुंडाळून ठेविलं आहे. ह्मणून ते त्यापासून मोकळे होऊं शकत नाहीत.

पिंगळा.—(स्मितवदन करून). पुरेग, नाही तेंच काय. किती तरी मेलं बोलशील. खरोखर तूं एक वेळ बोलूं लागलीस कीं, तुझ्या तोंडाला कोणी लागूं नये.

मी शर सोडते ते काय, गुंडाळून ठेविलं तें काय, आणि त्यांतून ते मुक्त होऊं शकत नाहीत तें काय कोण जाणे ! माझेजवळच जणूं कायतें सर्व आहे ? तुम्हीं सर्व नेणत्या.

गोदावरी.—आम्हीं नेणत्या नाहीं, जाणत्या; पण तें उपयोग काय ? वरं असूंद्या सर्व. राग नका आणूं वरं. सांगा आतां पुढं तुम्हीं काय सांगता तें ?

पिंगळा.—तूं अशी टवाळी न करशील तर सांगतें ऐक. बायांनों, शिकारीच्या वेळीं जेव्हां तिकडून एका मृगास मारायाचं झालं, तेव्हां त्या मृगाची हरिणी तेथें आली आणि आपल्या प्रिय पतीचा अंत झालेला पाहून जणूं काय सहगमनार्थ तिनेंहि आपल्या प्राणाची आहुती दिली.

रेणूका.—ह्मणजे, तिलाहि मारिलं वाटतं ?

पिंगळा.—नाहींग, तिला कोणी मारिलं नाहीं. ती आपण होऊन त्या प्रेताजवळ धांवत आली, आणि अशा रीतीनं त्या प्रेतावर आंग टाकून दिलं कीं, त्याचीं तीं बारीक अणीदार शृंगें पोटांत खुपसून तिनें आपला प्राण दिला.

रेणूका.—अः असं झालं अः ! तर मग खरंच मेलं नवल ह्मणायाचं !! मी बाई असं कधींच ऐकिलं नव्हतं !

गोदावरी.—बाईसाहेब आपण सांगतां हें घडेल तरी कसं ? अशी मेली गोष्ट कधीं स्वप्नांसुद्धां पाहिली नाहीं.

पिंगळा.—तर मी खोटं का हें सांगतें तुम्हांला ? उगीच सांगून काय मिळयाचं आहे मला. मी जें सांगितलं तें सर्व या डोळ्यांनीं पाहिलं आहे.

राजसा.—पशु होऊन हें आचरण ! तर ती पूर्व-जन्मीची कोणी साध्वीच ह्यणायाची ! एरवीं असं घडणं विरळा !!

रेणूका.—खरंच वाई. वाईसाहेबांचे आपणावर महत् उपकार झाले ह्यणायाचें. कारण, आज ही गोष्ट ऐकून मनास जो बोध झाला आहे त्यापासून आपणासच कांय पण मजसारख्या एखाद्या हेकट स्त्रीलाहि आपल्या पातिव्रत्याचें अंतीं रक्षण करितां येईल.

सावित्री.—भगवान आह्मां सर्वांना अशीच बुद्धि सर्वकाळ देवो ह्यणजे जन्माचं सार्थक झालं.

पिंगळा.—बायांनो, ह्याच तुमच्या सत्त्वशील गुणांनीं माझं मन तुमच्या ठायीं आकर्षण करून घेतलं आहे.

गोदावरी.—वाईसाहेब, आह्मीं तर मनुष्येच आहो. तेव्हां असा प्रकार आमच्याकडून घडला ह्यणून नवल नाही. पण धन्य ती साध्वी हरिणी ! मला वाटतं तिच्या नुसत्या नामस्मरणानंच आमच्यासारख्या पापीणींस मोक्षप्राप्ति व्हावयाची !!

पिंगळा.—(मनांत). ह्यांचा स्वभाव किती भोळा आहे. जें ह्यांना सांगावं त्याजवर ह्यांची श्रद्धा लागलीच बसते. असो. आपण तरी व्यर्थ ह्यांचीं मनं कशाला चळविचळ करावीं. (उघड). बायांनो, आज आपण बरीच कर्मणूक केलीत. चला आतां क्षणभर झोंपाळ्यावर जाऊन बसूं. (सर्वजणीं निघून जातात).

(पडदा पडतो).

प्रवेश ८ वा.

स्थळ.—राजवाज्यापुढील गच्ची.

पात्रें—राजा.

भर्तृहरि.—(आपणाशींच). मी माझ्या मनाची पु-
ष्कळ रीतीनें समजूत करून पाहिली, परंतु वारंवार ने-
त्रांपुढें त्या मृत हरिणांचा तो सर्व देखावा दिसूं लागतो;
आणि प्रियेनें त्या वेळीं जे पातिव्रत्याविषयीं दांभिक शब्द
उच्चारिले त्यांचें स्मरण होऊन माझे हृदय असें सुचवितें
कीं, स्त्री जें बोलली त्याचें प्रत्यंतर पाहण्याची हीच वेळ
आहे. परंतु—

साकी.

कशा रीतिनें प्रतीति घेऊं, मति ही कुंठित होते ।

पतिमृतशब्द श्रवणीं पडतां, सती कशी ती जाते ॥ १ ॥

अशा ह्या विचारामुळे दुसरें कांहींच सुचत नाहीं, तेव्हां
पुढें होणार तरी कसें ! खरोखर मनाची गति मोठी विपरीत
आहे. कारण, तें एक वेळ एखाद्या गोष्टीविषयीं चंचळ
झालें, ह्मणजे एकंदर कर्म बंद राहून सर्व तोच व्यापार
चालत असतो. पहा, मी किती वेडा तो ! स्त्री बोलली
ती काय आणि ह्या एवढ्या विवंचनेंत पडलों तो काय ?
व योजना करितों ती कशाची ? नाहीं, सर्व बरोबरच
आहे. या स्त्रियांचीं वाचाळ तोंडे लागलींच बंद केलीं
पाहिजेत; कारण, ह्या ज्या आपल्या पतीजवळ नेहमीं
व्यर्थ फुशारक्या मारितात त्यांस मान डोलवणें व त्यांच्या
मोहक शब्दांत गर्क होऊन वसणें हें मजसारख्यास
योग्य नाहीं. तरी मी जो बेत करीत आहे तो सिद्धीस

नेऊन अशा प्रकारच्या फुशारक्या सांगणाऱ्यांची लगाम आंखडीनच आंखडीन. तिचें ह्मणणें हेंच आहे कीं, पतिमृत्यूचे शब्द कांहीं पडतांच जी स्त्री आपला प्राणत्याग करिते तीच पतिव्रता खरी? पहा, किती हुशारी ती !! बहुतेक गोष्टींची प्रतीति पहातां येईल. पण या गोष्टीची ज्याची त्याला पहातां येत नाहीं, असें समजून तिणें ह्या तोऱ्याच्या गोष्टी मला सांगितल्या. असो. ती जरी जीवापलीकडे मला प्रिय आहे तथापि अशा व्यर्थ फुशारकीच्या गोष्टी मला अगदीं आवडत नाहींत. तिचें बोलणें तिच्या गळ्यांत घालीन तेव्हांच मी दुसरें कार्य हातीं धरीन. (स्मरल्यासारखें करून). हो, बरी युक्ति सुचली. उदईक शिकारीच्या निमित्तानें अरण्यांत जाऊन एखाद्या श्वापदाचा नाश करावा आणि त्याच्या रुधिरानें आपलीं वस्त्रें भिजवून तीं हिंमतरावासारख्या सरदाराबरोबर पाठवून द्यावीं व मी गत झाल्याची अफवा त्याजकडून उठवावी ह्मणजे सहजरीत्या सर्व अनुभव कळेल. बरें यदाकदाचित् असें केलें असतां तिच्या बोलण्याप्रमाणें तर नाहींना घडणार? छीः अशी ही व्यर्थ कल्पना कशास पाहिजे ! असो, हा तर विचार काईम झालाच. वः आजचा सुदिनच ह्मणायाचा. कारण, पडलेल्या विवंचनेसंबंधीं थोडेंबहुत कार्य झालेंच ह्मणायाचें. आतां इच्छित सिद्धीस जाणें जगदीशाधीन आहे.

(पडदा पडतो).

अंक ४ रा.

प्रवेश २ वा.

स्थळ.—अरण्य.

पात्रें—भर्तृहरि व हिंमतराव.

(उभयतां एका वृक्षाखालीं येऊन वसतात).

भर्तृहरि.—(हिंमतरावास). पहा, शिविरापासून सुमारे अर्धकोस सुद्धां चालून आलों नाहीं, इतक्यांत ह्या उन्हांनें आपली कशी लाही करून सोडिली आहे! जबर खरें हें रानचें ऊन्ह!! तुला घाम तरी किती आला आहे ह्मणून सांगूं? गज्या, आपण दोन घटिका ह्या थंड छायेस वसून विसावा घेतल्यानंतर पुढें जाऊं.

हिंमतराव.—(घाम पुसल्यासारिखा करून). अहाहा किती पण विस्तीर्ण छाया ह्या वृक्षाची! आणि किती सुखदायक तरी आज आपणांस वाटते ही!!

भर्तृहरि.—खरेंच आहे. उन्हांनें तापलेल्यांसच छायेचा महिमा कळून येणार. घरांत सुखवस्तीस राहणाऱांच्या तें ध्यांनीं मनीं वागण्याचा संभवच नाहीं. कारण, दारिद्र्यानें जो पीडित असतो तोच परोपकाराचा मोठेपणा जाणतो. इतरांच्या तो लक्षांत देखील सहसा येत नाहीं. पण इतकेंहि दूर जावयास नको; पहा, हा वृक्षच किती परोपकारी आहे तो? हा स्वतः ताप सोसून निरंतर आश्रयास येणारांस आपल्या विस्ताराची शीतल छाया देऊन किती सुखी करीत आहे तो. यावरून इतकेंच लक्षांत ठेवावयाचें कीं, जो मानव स्वतः श्रम सोसून शक्त्यनुसार अनाथांचीं संकटें निवारितो तोच धन्य

होय. नाही तर खायास काळ आणि धरणीस भारं. बरें असो. चला आपण निघूं आतां ?

हिंमतराव.—जशी आपली आज्ञा.

भर्तृहरि.—(अम्मळ बाहेर जाऊन). छः बुवा. अजून फारच ऊन्ह प्रखर लागतें. थोडावेळ येथेंच राहून मग निघूं.

हिंमतराव.—सरकार, बोलून चालून हें दोनप्रहरचें ऊन्ह. ह्यांत जे नेहमीं काबाडकष्ट करितात त्यांसहि तें सहन होत नाहीं. मग आपणासारख्यास तें कसें सहन होईल. तर अम्मळ बसावें हेंच बरें.

भर्तृहरि.—होय खरेंच. पहा, दिनमानाप्रमाणें जसजशी हवा शीतल व उष्ण होत जाते, तसतशी ती प्राणिमात्रांच्या सुखदुःखांस कारणभूत होते. तद्वतच दैन्यांत निंदा व भाग्यांत स्फीति होय. ह्मणून आज जसा आपणास ह्या वृक्षाचा आश्रय प्रिय होऊन राहिला आहे तसा दैन्याचे वेळीं लोकानुवादानें गांजलेल्यांस परोपकारी सदृहस्थाचा अल्पस्वल्प आश्रय अत्यंत प्रिय होत असतो. यास्तव दरिद्रानें पीडित असलेल्यांची व्यर्थ निंदा न करितां शक्त्यनुसार त्यांस मदत करावी हें मनुष्यमात्रांस उचित होय.

हिंमतराव.—महाराज, आपण स्वतः या सर्व गोष्टींत दक्ष असून प्रसंगोपात हाताखालच्या लहानथोर कामगारांस सदुपदेश करितां यामुळेच आपल्या राज्यांत सर्वत्र आनंद नांदत आहे. व दिगंतरीं या चरणांची कीर्ति गाजण्याचेंहि कारण हेंच होय.

(इतक्यांत पशूची चाऊळ ऐकूं आल्यामुळें उभयतां स्तब्ध राहून साशंकित मुद्रेनें चोहोंकडे अवलोकन करितात तोंच जवळून एक मृग धांवत आडवा जातो. राजा त्याचा पाठलाग करून त्यास चीत करितो).

भर्तृहरि.—(हिंमतरावास). वसल्याजार्गी शिकार साधली ह्यणावयाची. ह्या पलीकडील झाडीच्या आड ती ओढून ठेवा. आणि या, आपण अम्मळ वृक्षाखालीं वसून विसावा घेऊं.

हिंमतराव.—आज्ञा महाराज. (पडलेला मृग झाडीआड नेऊन ठेवितो व राजाजवळ येऊन वसतो).

भर्तृहरि.—(हस्तचिन्हानें सेवकास स्तब्ध राहण्यास सुचवितो. आणि धनुष्यवाण सज्ज करून). हं: तो पहा दुसरा मृग. (दूर दिसणाऱ्या मृगाचा मोठ्या आवेशानें पाठलाग करितो).

हिंमतराव.—(राजाच्या मागोमाग धांवतो).

भर्तृहरि.—(मृग शराच्या आटोक्यांत आला असें पाहून वाण सोडितो व तो त्याचे वर्मस्थानीं लागून तात्काळ गतप्राण होतो. मार्गें मुरडून हिंमतरावास). कां? आलां का तुह्मीं? ध्या ही दुसरी जिणगी. ठेवा पलीकडच्या झाडींत लोटून आणि या माझे मागोमाग. (पुढें चालूं लागतो. बराच दूर गेल्यावर एका सरोवराच्या काठीं वटवृक्षाखालीं येऊन उभा रहातो. तेथून चौफेर नजर फेंकीत असतां पलीकडील तीरास एक मृग सरोवराकडे पाठ करून वृक्षाचे छायेस वसलेला दृष्टीस पडतो. आपली चाऊळ न समजावी अशा बेतानें कांहीं-

सा पुढें होऊन त्या मृगाचें वर्मस्थान लक्षून तीर सोडितो. तो त्या व्यथेनें व्याकूळ होऊन तडफडत आहे असें पाहून दुसरा तीर सोडून त्यास प्राणमुक्त करितो. इतक्यांत हिंमतरावहि जवळ येऊन ठेपतो. हिंमतरावास). पहा, आपण आज कशा सुमुहूर्तानें बाहेर पडलों आहों ते. (बोटानें दाखवून). ती पहा, तिसरी शिकार.

हिंमतराव.—अंः, वरचेवर एकामागून एक अशी शिकार कधींच मिळाली नव्हती. मला वाटतें आपण सैन्यासह जेव्हां बाहेर पडतो तेव्हां सर्व रान दणदणून श्वापदे आपापल्या जागीं दडून बसतात; त्यामुळे आपणास पाहिजे तशी शिकार साध्य होत नसते. तीच आज पहा !

भर्तृहरि.—खरेंच. मलाहि तसेंच मागच्या खेपेस वाटलें ह्मणून आज मी कोणास न सांगतां तुझ्यास मात्र हांक मारून एकटाच बाहेर पडलों. तरी मी शिकारीस जातो वगैरे कोणासहि तर्क आला नाही. ह्या मार्गे अशा प्रकारें मी कधींच सडा निघालों नव्हतो, आपलें अनुमान खरें आहे. असो. (त्या मृत हरिणाजवळ जाऊन खंजीरानें त्याचे दोन्हीं नेत्र बाहेर काढितो, व भात्यांतील सुवर्णपात्र काढून त्यांत ते ठेवितो. नंतर आपल्या अंगावरील कित्येक मुख्य वस्त्रें त्या मृगाच्या रक्तांत भिजवूं लागतो).

हिंमतराव.—(जवळ येऊन). हें काय ? आपलीं वस्त्रें रक्तानें कां मळवितां. (अंगावरील धोतर काढून पुढें करून). हें ध्या. पाहिजे तर हें मळवा.

भर्तृहरि.—नको. आतां त्याची कांहीं गरज नाही. इकडे पहा, (मृगाचे नेत्र ठेविलेल्या पात्राकडे बोट दाखवून). हे नेत्र आणि हीं रक्तानें मळलेलीं वस्त्रें राजवाज्यांत घेऊन जा आणि जेथें माझी प्रिया असेल तेथें जाऊन तिला हीं दाखवा व असें सांगा कीं, “ मी अरण्यांत शिकार खेळत असतां व्याघ्रानें एकाएकीं मला फाडून खाल्लें व आपल्या साक्षीसाठीं हीं वस्त्रें व नेत्र मोठ्या प्रयत्नानें आणिले आहेत. ”

हिंमतराव —(म्लानवदन होत्साता). हें असें काय ? नाही तेंच अशुभ कशासाठीं सांगावें ? ह्या जिव्हेनें हे शब्द उच्चारूं तरी कसे ! तशांत राणीसरकाराजवळ !!

भर्तृहरि.—हिंमतराव, भिऊं नका आपण ! हा आह्मां स्त्रीपुरुषांचा उगीच विनोद आहे. हें सर्व तिला माहित आहे ! पण तुम्हीं मात्र अशी ठेप ठेऊन द्या कीं, जणू काय सर्व खरेंच आहे. पहाहो ती मोठी कुशल आहे. नानातऱ्हेनें आपणास कबूल करील. पण थांग देखील लागूं देऊं नका. जो चतुर भृत्य आहे तो स्वामिकार्यासाठीं नानातऱ्हेचे वेष घेऊन असत्याचें सत्य करून दाखवितो. पहा, ज्यावेळीं अहीमही राक्षसांनीं रामलक्ष्मणांस आपल्या देवीच्या देवालयांत बळी देण्यास नेले, त्यावेळीं हनुमंत अक्राळ विक्राळ रूप धारण करून त्या देवालयांत उभा राहिला. व त्यानें अहीमहीस असें कळविलें कीं, मी या उभयतांचा संप्राण बळी घेण्यास (देवी) प्रगट झालें आहे तरी यांस नमारितां जिवंत

माझ्या स्वाधीन करावें. पहा, त्या प्रसंगीं त्यानें राम-लक्ष्मणांस सुद्धां आपण प्रत्यक्ष देवीच आहें असें भासवून त्यांचें कार्य करून दिलें. गज्या, तद्वत् तूंहि हर-एक प्रकारें तिला हा सर्व प्रकार खरा असा भासवून पुढील वृत्तांत कथन करण्यास मजकडे लवकर येशील अशी आशा वाळगितों.

हिंमतराव.—एवढें कांहीं मोठें अवघड कार्य आहे असें नाही. पण अपशब्द मुखांतून काढण्यास अम्मळ जड वाटतें, ह्मणून ह्मटलें. आतां हा उभयतांचा विनोदच आहे ह्मणतां तर मग कांहीं चिंता नाही. आपणाकडेस बाजू ह्मणून आणणार नाहीं. वरें तर घेतों रजा. (नेत्र ठेविलेलें तवक व तीं वस्त्रें घेऊन नगराकडे निघतो).

भर्तृहरि.—(आपणार्शीं). इतक्या खटपटीचें कारण हेंच कीं, तिचें बोलणें तिच्या गळ्यांत घालावयाचें. व येथून गेल्याबरोबर कां कसें काय ? मी ह्मटलें आपण सती गेलां असाल ? असा तिला प्रश्न करून खालीं पहावयास लाऊं. पण ती स्वारी तरी मोठी जबर आहे. याला तर कबूल नाहीं करविणार ? पण हाहि वस्ताद आहे. आतां पाहूं या कोणाची अक्कल कितपत टिकते ती. (असा विचार करीत शिविराकडे निघून जातो).

(पडदा पडतो).

प्रवेश १० वा.

स्थळ.—अरण्यातील मार्ग.

पात्रें.—हिंमतराव.

हिंमतराव.—(मनांत). पहा, हा विनोदाचा प्रकार तरी किती विचित्र आहे तो ! मनोवृत्ति ज्या विषयाकडे वळते त्यांत ती इतकी गढून जाते की, त्या पुढे मग दुसरे कोणतेच सुचत नाही ! आतां ही सरकार स्वारी म्हणजे काय कमी ? पण कधीं कधीं असेहि महान् महान् पुरुष स्त्रीमोहपाशांत गुंडाळून नाहीं-नाहीं त्याच खेळाच्या भरीस पडतात. ईश्वरी खेळ विचित्र आहे ! ते उभयतांच्या विनोदांत ज्या तिसऱ्यास सामील करितात, त्याला मोठ्या कुशलतेनें व अगदीं खऱ्या वर्तणूकीनें त्या दंपत्याबरोबर चाललें पाहिजे. तरच सर्व शोभा, नाहीं तर तो शत्रूपक्षां त्या उभयतांचा शत्रु होऊन राहवयाचा. आपणास तर हीं उभयतां मातृपितृवत् आहेत. व आजचा तर प्रकार मोठ्या अडचणीचा असा दिसतो; म्हणजे बाईसाहेबांस मी खोटे सांगणार आणि पुढे सरकार स्वारी येऊन विनोद तो काय करणार नकळे. असें मात्र न होवो कीं, या गोष्टीचें इंगित पुढे बाईसाहेबांस कळून त्यांच्या मनांत मजविषयीं खोटसाळपणाचा दंश राहिल. कांहीं होवो, आज मी जो विडा उचलून आलों आहे तो कार्यभाग सिद्धीस नेलाच पाहिजे. आतां हीं दिलेलीं वस्त्रें व नेत्र अशा तजविजीनें छपवून नेले पाहिजेत कीं, बाईसाहेबांपुढे हजर होईपर्यंत त्यांचा कोणास वहमा येऊं

नये. वाज्यांत शिरळ्यानंतर काय तो बनावट थाट करून पुढें सरूं. नाही तर व्यर्थ गांवभर अफवा मात्र होणार ! आणि यदाकदाचित् तसें झालें ह्मणजे राजाचा विनोद माझ्या अपेष्टेस मात्र कारण होईल. असो. मोठी हुशारी काय ती येथेंच बाळगिली पाहिजे.

(पढदा पढतो).

अंक ५ वा.

प्रवेश ११ वा.

स्थळ.—राजवाज्याचा मागील चौक.

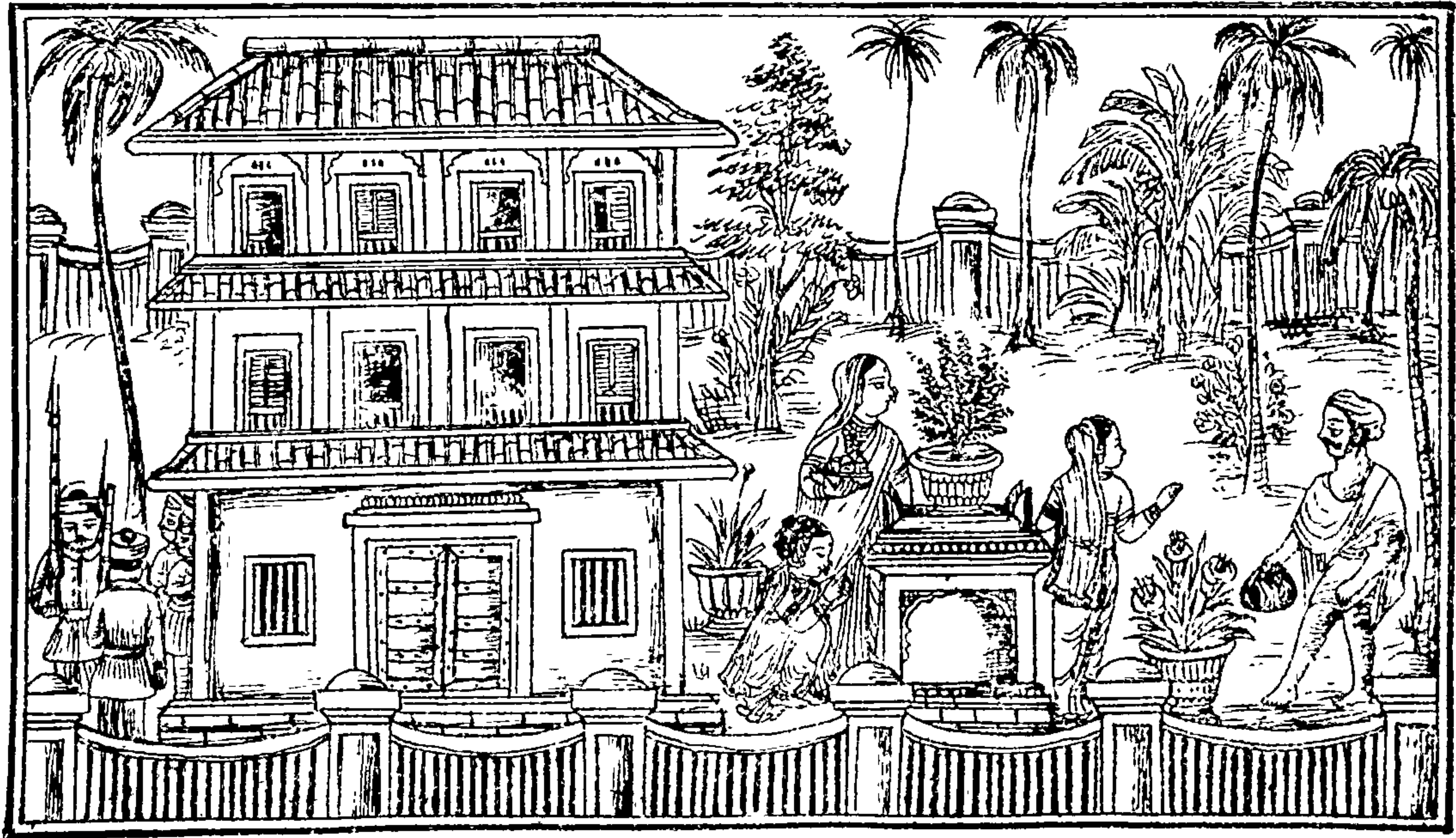
तुलसी वृंदावन.

पात्रें—पिंगळा, दासी, हिंमतराव इत्यादि.

पिंगळा.—दासी, अग पूजेची तयारी तर केलीस, पण यांत हळदी कुंकवाचा डबाग कां दिसत नाही ? काय वाई तुझा स्वभाव हा ! मेलं किती बोला; पण तुझं आहे तं आहे. मेली एखाद्या माणसाची चालच, कांहीं करा तरी मूळ स्वभाव जावयाचाच नाही. जा आण पाहूं कोठें आहे तो लवकर.

दासी.—वाईसाहेब चुकी झाली. माफ करा. (जाते व घेऊन येते). हा पहा, गडवडीत चुकून देव घरांतच राहिला होता.

पिंगळा.—वरं पुरे ही तुझी बडबड. मी आतां पूजेस बसतें तेव्हां एकाएकीं कोणास मध्येंच बोलूं देऊं नकोस. (दुसऱ्या दासीस अनुलक्षून). माझी पूजा

आटेपेपर्यंत तूहि येथेंच उभी रहा बरं ? (षोडशोपचारें तुलसीची पूजा करूं लागते. धूप, दीप व नैवेद्य दाखवून झाल्यानंतर आपल्या पतीचें रूप ध्यानांत आणिते, व प्रार्थनापूर्वक तुलसीपुढें हात जोडून गाऊं लागते).

अंजनी गीत.

तुलसी माते, तुजला नमितें । करजोडूनी, मी प्रार्थितें ॥

या भर्तृहरी, भर्तारतें । दे जन्मोजन्मीं ॥ १ ॥

संसाराचें, सुख भोगीतें । तुझ्या कृपेनें, तेंगेमाते ॥

या भर्तृहरी, भर्तारतें । दे जन्मोजन्मीं ॥ २ ॥

विलास मनोरथ, होती पुरते । करिसी ममता, आम्हांवरितें ॥

या भर्तृहरी, भर्तारतें । दे जन्मोजन्मीं ॥ ३ ॥

लया नेशी तूं, अरिष्टातें । घरीं धाडिशी, यश प्राप्तीतें ॥

या भर्तृहरी, भर्तारतें । दे जन्मोजन्मीं ॥ ४ ॥

सत्व गुण रिती, आणि अंतातें । दुर्गुण लांछन, नलगो मातें ॥

या भर्तृहरी, भर्तारतें । दे जन्मोजन्मीं ॥ ५ ॥

दीर्घायुगे, करी पतीतें । इच्छित वांछित, हेंची मातें ॥

या भर्तृहरी, भर्तारतें । दे जन्मोजन्मीं ॥ ६ ॥

(आसन घालून ध्यानस्थ बसते. इतक्यांत लहानसें उपवस्त्र नेसलेला, हातांत मलीन वस्त्रांचें गांठोडें, डोक्यास पंचा व सार्धे धोतर परिधान केलेला असा हिंमतराव, पिंगळा राणी तुलसीच्या पूजेस बसलेली आहे अशी संधी पाहून राजवाड्याच्या मागच्या बाजूनें अनवाणी चालत हळूच द्वारांत प्रवेश करितो. दासी त्याला पाहिल्याबरोबर दुरूनच हस्त चिन्हांनीं पुढें न येण्यास सुचवितात व दोघीहि मोठ्या लगबगीनें त्याजवळ जातात).

पहिली दासी.—(हिमतरावास). कोण, कोठून आलां ? आणि येथें आंत येण्याचं प्रयोजन काय तुमचं ?

हिमतराव.—(चपापून किंचित् मार्गें पाय घेतो). नाहीं आंत नाहीं. (म्लान मुख करून अगदीं लहान स्वरानें). थोडें बाईसाहेबांपाशीं बोलावयाचें होतें. कर्म माझे ! (गहिवर आल्यासारखें करून चूप रहातो व अंगावरील धोतराचा शेव मुखाला लावून खालीं मान घालून उभा रहातो).

पहिली दासी.—(भयाभीत होत्साती हिमतरावास). अँ हें काय ! आणि बाईसाहेबांजवळ असं तं काय सांगावयाचं ! !

दुसरी दासी.—(पहिल्या दासीस). माती. तूं चूप रहा. अग, कांहीं गुन्हा अपराध याचे पासून घडल्याचा वहमा येऊन कचेरींत याला कांहीं दंड झाला असावा. ह्मणून हा ती फिर्याद बाईसाहेबांजवळ एकांती सांगून न्याय मागण्यास आला असेल. कारण, महाराज येथें असते ह्मणजे मग ठीकच होतं. असो कांहीं असो. सध्यां गडबड करून बाईसाहेबांच्या ध्यानस्थ वृत्तींत व्यत्यय आणावा हें बरं नाहीं. त्या सर्व आटोपून मोकळ्या झाल्या ह्मणजे मग याला पुढें बोलाऊं. मग सहजच याची सर्व हकिकत कळेल. सध्यां राहूंदे याला येथेंच उभा.

पहिली दासी.—(हिमतरावास). आपण येथेंच उभे रहा अम्मळ. बाईसाहेब पूजा करून उठल्या ह्मणजे आंत बोलावितें.

हिंमतराव.—(मान डोलवून तेथेच उभा रहातो, व पिंगळाराणीकडे दृष्टी पोहचवून आपणार्शीच). अहा, आमच्या मातोश्रीवाई पूजेअर्चेमध्ये किती निष्णात आहेत ! काय ही ध्यानस्थवृत्ति !!

श्लोक. (भुजंगप्रयात).

प्रमोदें बसे, मानसा आवरोनीं । तनू भान लोपें, घरी देव ध्यानीं ॥
न लोपे कदां, देव ऐशा मनुजा । जर्गी धन्य ते, धन्य ही देवपूजा ॥१॥

आनंदभरित होत्साता देवपूजेस बसून त्यावेळीं आपल्या चंचळ मनाची जो चळवळ आवरतो; व ईश्वराच्या ध्यानेकरून देहभानविरहित होतो, तो प्राणी धन्य होय. कारण, अशा मनुष्यास देव कधींच पाठमोहरा होत नाही. तेव्हां खरी देवपूजा ह्याटली ह्याणजे हीच ! याखेरीज जप, तप, मंत्र, तंत्र, ध्यान, अनुष्ठान. व नानाद्रव्यादि षोडशोपचार पूजा व्यर्थ होत. हें सर्व आमच्या मातोश्रीवाई जाणून आहेत. अशा या सत्वशील मातेजवळ अनृत भाषण करून त्यांस माझ्यानें कसें बरे ठकवितां येईल ? तशांत स्वामी निमाल्याची गोष्ट !! मग काय विचारतां !! आतां हें सर्व जरी बनावट आहे तरी या वाचेनें तें उच्चारणें किती अमंगळ ! आणि ह्या चालत्या भरभराटीच्या राज्यास किती दुःश्चिन्ह भासतें हें (अम्मळ विचार केल्यासारखें करून). कांहीं असो. महाराजांच्या आज्ञेप्रमाणें आपणास त्यांची सेवा बजाविणें भाग आहे ! (चूप रहातो).

पिंगळा.—(ध्यान विसर्जन करून नेत्रांस पाणी

लाविते व उभी रहाते. दासीस). आटोपाग हें पूजेचं साहित्य. बारीकसारीक भांडीं नीट गोळा करा. नाही तर विसराल हो एखादं येथेच. (दुसरी दासी भांडीं गोळाकरण्यास लागते).

पहिली दासी.—(पिंगळे जवळ येऊन). वाईसाहेब, तुम्हाजवळ बोलायाचं ह्मणून कोणी बाहेर आला आहे.

पिंगळा.—कोण? माझेजवळ बोलायाचं ह्मणून? कोठे आहे? कोण तें बोलाव आंत.

पहिली दासी.—जी. (हिंमतरावाकडे जाऊन त्यास दुरून हस्तचिन्हानें बोलाविते व परत राणी पार्शी येते. हिंमतराव हळुहळु पाऊल टाकीत पिंगळेजवळ येऊन मान खाली घालून उभा रहातो).

पिंगळा.—(हिंमतरावास). कोण आपण? असे दिलगीर ते कां? सांगा काय प्रसंग आहे आपणावर? (हिंमतराव कांहींच बोलत नाही असे पाहून). अँ ! इतकीका त्यांच्या मागं बेबंदशाई चालली आहे राज्यांत !! ठीक आहे ! असा गांजलेला प्राणी या राज्यांत स्वप्नांत नाही मिळावयाचा. तो आज माझ्या पुढ्यांत उभा. तेव्हां हा कामगारांचा किती हयगयपणा बरं? सर्व तोंडपुजेच का? बोला काय प्रसंग गुदरला आहे तुम्हावर. असे कापतां कां? सांगा, भिऊं नका. स्वारीची सुद्धा वाट पहाणार नाही? जें संकट असेल तें मी जात्या निवारून तुम्हास सुखी करीन. बोला पाहूं ऐकूद्या एकदां.

हिंमतराव.—(मोठ्याने सुस्कारा टाकून). हरहर !

मातोश्री काय सांगूं! अनिवार्य हो संकट. कसें हो हें निवारणार तुह्मी!!

पिंगळा.—कांहीं अनिवार्य नाही. स्वामीचरण स्मरून मी निश्चयानं सांगतें कीं, त्याचं मी निवारण करीन. तुह्मी सांगा मात्र एकदां काय आहे तं.

हिंमतराव.—(स्फुंदत). स्वामीचरण सुखरूप असतां कोणतेंच अनिवार्य नव्हतें. पण—(इतकें अर्धवट बोलून गहिवर आल्यासारखें करून स्तब्ध रहातो).

पिंगळा.—अँ! पण काय! अनिवार्य नव्हतं आणि आज झालं तें कसं? असे डोळे भरून कां आणितं पाण्यानं? बोला पाहूं? शिकारीस स्वारी गेली आहे ह्मणूनका अनाथावरील प्रसंग मला अनिवार्य झाला आहे.

हिंमतराव.—(स्फुंदत स्फुंदत). अनिवार्य खरा! बाईसाहेब शिकारीस स्वारी गेली आहे ह्मणतां तर मीहि बरोबरच होतो. पण—(स्तब्ध रहातो).

पिंगळा.—(भयाभीत होत्साती). अँ! पण तें काय? आणि तुह्मीहि बरोबर गेलां होतां. मग एकटेच कां परत आलां? स्वारी कोठें आहे? कधीं येणार? (हिंमतरावाचें म्लान वदन पाहून). हें चिन्ह काय? स्वारी मार्गांत आहे कीं अरण्यांत?

हिंमतराव.—(कपाळावर हात मारून). कर्म माझे! काय सांगूं? (रडूं लागतो. तें पाहून पिंगळा अतिशय वावरून हिंमतरावाकडे तटस्थ पहात उभी रहाते व कंठ भरून आल्यामुळें बोलवेनासें होऊन त्याच्या हातांत काय आहे ह्मणून खुणेनें विचारते. हिंमत-

राव रक्तानें भरलेलीं वस्त्रें व हरणाचे नेत्र तिच्या पुढें ठेऊन मोठ्यानें रडत) भगवंता, हें दुर्धर वृत्त कळविण्या-स मी तरी कसारे वांचलों ! (सुस्कारा टाकून). कसा देव कोपलां आह्मांवर, आतां काय करूं !

(ढोळे पुसीत उभा रहातो).

पिंगळा.—(मोठ्यानें). अग आईग. काय हें दुश्चिन्ह ! (सर्वांगास कंप सुटल्यामुळें खालीं बसते; व तीं वस्त्रें व नेत्र ओढून पुढ्यांत घेते).

पहिली दासी.—(घाबरून). अग बाई, कायग हें मेल्यानं अरिष्ट आणलं आहे ?

दुसरी दासी.—हाकून लाव मेल्या काळतोंज्यास आंत बोलविण्याची तुला एवढी घाईग कशाची झाली होती ?

पिंगळा.—(सुस्कारा टाकून). अग आई तुलसी ! देवारे देवा ! काय हा विपरीत खेळ ओढविलास मज-भोंवता ? खुंटलं का माझं सुख ! पुरली का माझी हौस ! भरलीं का पुरीं शंभर वर्षे ! देवा शेवट का आणिलास विनोदाचा !

पहिली दासी.—(गहिवरून). बाईसाहेब, असें काय बोलतां ? नको जळलं भलतंच बोलूं. मला रडूं येतं (रडूं लागते).

पिंगळा.—(दासीस पोटाशीं ओढून, सद्गदित हो-त्साती). उगी. तूं कां रडतेस. तुझीं सुखी असा.

दुसरी दासी.—(पिंगळेच्या पुढ्यांत बसून). नका हो बाईसाहेब, नका असं बोलूं. मी आतांच हाकून

लावितें त्या मेल्या काळतोंज्यास. काय मेल्यानं आणी-
लं आहे हें ? आणि काय हें भलभलतं बोलतां आपण ?

पिंगळा.—(तिचें मुख कुरवाळून). नकोग नको
त्यांस भलभलतं बोलूं. माझंच कर्म फुटकं त्यास ते तरी
काय करणार. हीं पाहिलीसना प्रत्यक्ष अंगावरील वस्त्रं
आणि हे नेत्र कोणाचे ते. तसंच (हिंमतरावाकडे दा-
खऊन). हे “ कर्म माझं. काय सांगूं. दुर्वृत्त कळ-
विण्यास कसा वांचलों ” इत्यादि दुःखोद्गार काढून
कसे खिन्न होत्साते उभे राहिले आहेत ते. दासी, या
सर्व चिन्हांवरून मला धडगत नाहीं दिसत. आतां
उघड मात्र काय तें कळण्याची अवधी राहिली आहे.
मग खुशाल घ्यावी ज्याची त्यानीं प्रतीति. आणि तुम्हीं-
च व्हा ह्याचे साक्ष. हा जीव त्या पायांवरून ओवा-
ळून टाकीन. मेला आज नाहीं शंभर वर्षांनीं जाणारच.
तुम्हीं उगी रहा. खेद करूं नका. सुखी असा. ईश्वर
तुमचं कल्याण करो. (हिंमतरावास). काय स्वारी कोठं
आहे ? हीं वस्त्रं अशीं कां झालीं. बोला ऐकूद्यातरी ?

हिंमतराव.—(कपाळावर हात मारून). बाईसा-
हेत्र, आपण सर्व जाणत्या असून मज हतभाग्याची
वाचा त्या विपरीत शब्दांनीं कांहो विटाळवितां ? हर
हर ! आतां मी काय सांगूं !!

पिंगळा.—(सुचेनासैं होऊन गहिवरत). महाराज,
नकोहो आतां विलंब. सांगा एकदाचं ? कां फोडूं
कपाळ ?

हिंमतराव.—शिव शिव ! मातोश्री, स्वारी शिकार

खेळत असतां (मोठ्यानें हंवरडा फोडून). व्याघ्रानें कींही त्यांस फाडून खाल्लें.

(हे शब्द कांनीं पडतांच, केळ जशी कोसळून भूमीवर आदळते तद्वत् पिंगळा बसलेल्या ठिकाणींच पाठीमागें पडते. व तत्क्षणींच तिचे पंच प्राण निघून जातात).

पहिली दासी.—अँ ! (राणीच्या मानेखालीं हात घालून). वाईसाहेब, अहो वाईसाहेब. अग आई माझे ! अरे देवारे देवा ! कायग असं ! वेणे. आणग आण पाणी तरी आण ! आणग लवकर ! अँ ! वाईसाहेब, वाईसाहेब. माझ्या—(मोठ्यानें रडूं लागते).

दुसरी दासी.— (इकडेतिकडे घावरेपणीं धाऊं लागते व शेवटीं पाणी घेऊन जवळ येते. तें तिचे डोक्यासं लाऊन). अं ! वाई साहेब (मुख कुरवाळून). अग आई माझे. वाई साहेब, सावध व्हा. अं असं काय करितां. (थंड पडलेली पाहून). नाहींग नाहीं. शुद्धीवर येत नाहींत. माझी वाई गेलींग गेली ! आतां काय करावं ! ! (रडूं लागते).

पहिली दासी.—(निराश होऊन). धांवारे धांवा !! देवा कसारे आज कोपलास ! दोघांनाहीं आमचा एकदम कसा कंटाळा आला ! वाई वाई ! ! आह्मीं आतां काय करावं ! !

हिंमतराव.—(सुस्कारा टाकून तोंड फोडून घेतो. मनांत). आतां मात्र धड गत नाहीं ! ! नारायणा, काय हा दारुण प्रसंग ! ! (भयचकित होत्साता मोठ्या लगवगीनें पळ काढितो).

(पडदा पडतो).

प्रवेश १२ वा.

स्थळ.—अरण्यमार्ग.

पात्र—हिंमतराव.

हिंमतराव.—(चिंताग्रस्त होऊन मोठ्या लगवगीनें अण्याकडे जात असतां आपणाशींच). हरहर ! महाराजांच्या विनोदाचा आज कसा हा नष्ट परिणाम घडून आला !! आतां परत जाऊन मी त्यांस काय सांगणार ? असा कोणता यशाचा विडा घेऊन राजभेटीस निघालों आहे !! भगवंता ! मला पाहिल्या बरोबर ते प्रश्न करतील त्यावेळीं उत्तर तरी काय देऊं ! अरेरे !! कसा हा दारुण प्रसंग गुदरला ! देवा, राजाज्ञेप्रमाणें असत्याचें सत्य करूं गेलों; पण परिणामीं बाईसाहेबांच्या घातास मीच कारण झालोंना. हाच कायरे न्याय ! मातोश्री, कायहो मज निर्दोषी दीनावर आरोप आणिल्यात हा ! यापेक्षां आपल्या हातीं माझा तेथेंच शिरच्छेद करितां तरी बरें होतें. आतां हें काळें तोंड घेऊन कोठें जाऊं ? दासी मला काळतोंज्या ह्मणाल्या ! खराच मी काळतोंज्या झालों ! हरहर !! ह्या चांडाळाच्या मुखांतील शब्द कसे बाईसाहेबांच्या जीवास काळ पाशच झाले ! जळो हें मुख आणि खुंटो ती वाचा !! ज्यावेळीं तें अरण्य सोडिलें त्यावेळीं असें नव्हतें हो वाटलें कीं, मी बाईसाहेबांस काळाच्या घरचें बोलावणें घेऊन जात आहे !! आणि त्यांच्याहि स्वप्नी देखील ही गोष्ट नसेल ! अहाहा ! मला पाहिल्याबरोबर त्यांना वाटलें कीं, मी कोणी दुःखानें गांजलेला तन्निवारणार्थ आलों

आहे ! आणि ह्मणूनच माझे संकट निवारण्यास त्या किती बरे आतुर झाल्या होत्या ! अरेरे ! ! खऱ्या अनाथांच्या कनवाळु ! मातोश्री, कशाहो आह्मांस टाकून गेलां ! आतां कोण दाद घेईल आह्मां अनाथांची ! ! आपणां उभयतांचा विनोद आहे असें महाराजांनीं सांगितल्यावरून तुह्यांपुढें मी बालचेष्टा करण्यास प्रवृत्त झालों ! तों आपण आपला घात करून, कसें हो लेंकरास दीनवाणें मागें पहात ठेविलेंत ! हरहर ! ! ज्याचे छायेस आह्मीं वसणार त्याच वृक्षाच्या बुडावर शस्त्रपात करण्यास कसें बरे स्वारीनें मला सांगावें ! ! कशी महाराजांची मति भ्रष्ट झाली ही ! !

श्लोक. (मालिनी).

खिचरितरतिसंगें गुंगला काम मोहें ।

अवगुणगुण नेणे नाठवी कोणमी हें ॥

स्थिति तरि सम जैसी गानमुग्धा मृगाला ।

अघटित परिसीतां खिन्नताती नृपाला ॥ १ ॥

भर्तृहरीसारखा राजा स्त्रीविनोदाच्या पाठीस लागून गुणावगुणाचा कांहींच विचार न करितां, मृग जसा पारध्याच्या सुस्वर नादानें वेडा होऊन अंतीं पश्चात्ताप पावतो, तद्वत् महाराजांनीं आपल्या हातीं आपणास हा अनर्थ ओढिवला ! ! आतां यास काय इलाज आहे ! ! हरहर ! नारायणा ! अगाध तुझा खेळ ! मला तर आतां ही दुःखाची वेठ राजकर्णद्वारापर्यंत नेणें भागच आहे; पुढें भगवदिच्छा.

(पुढें चालूं लागतो).

प्रवेश १३ वा.

स्थळ.—राजवाज्यापुढचें पटांगण.

पात्रें—सुभटवीर्य, प्रधान, सेनापति, शास्त्री, वैद्य,
जोशी, व इतर मंडळी.

शास्त्री.—(सुभटवीर्यांचा हात धरून वोलत चालत त्यास बाहेर घेऊन येतो). सुभटवीर्य, असे भिऊं नका. प्रसंगीं धैर्य धरणें हा तुह्मां क्षत्रियांचा धर्म आहे. आतां अघटित प्रसंगानें जीव व्याकूळ होतो खरा; तरी अशा वेळीं विवेक करणें सुज्ञास उचित होय ! त्या दुःखकलहोळांत बसून शोकास अधिक भरतें मात्र येतें. यास्तव आपण येथें बाहेर बसूया. (बाहेर येऊन खालीं बसतात. त्यामागून प्रधान, सेनापति वगैरे मंडळी एकामागून एक येऊन सदुःखमुद्रेनें कोणी बसतात व कोणी उभे रहातात).

सुभटवीर्य.—(सुस्कारा टाकून प्रधानाकडे पहात). प्रधानजी, कसा हो हा प्रसंग ईश्वरानें आह्मावर आणिला !

प्रधान.—(मोठ्यानें सुस्कारा टाकून). महाराज, काय सांगूं. आजच्या या अघटित प्रसंगानें माझी तर मति अगदीं कुंठित होऊन गेली आहे ! काय हा अनर्थ ! ! महाराजांविषयीं अघटित बातमी जो घेऊन आला होता ह्मणून दासी सांगतात; तो दुसरे कोणास नकळतां थेट बाईसाहेबांजवळच कसा जाऊन ठेपावा ! तसेंच त्यानें आणलेलीं रक्तवस्त्रें आणि नेत्र बाईसाहेबापुढें ठेऊन, महाराजांची दुःखप्रद बातमी सांगण्यास त्या दुष्टाला धीर तरी कसा हो झाला ? बरें आमच्या विवेकी व स-

त्वशील बाईसाहेबांनीं ही खबर ऐकिल्यावर आह्मा कोणास ती नकळवितां एकदम प्राणत्याग तरी कसा हो केला !! अहो, एवढें घडून आल्यावर तरी त्या दुष्टानें आह्मा कोणास कळवावयाचें होतें, तसें न करितां तो कोठें नाहींसा व्हावा ! अशा नानाप्रकारच्या दुर्धर विचारानीं माझे मन अगदीं गोंधळून राहिलें आहे ! तरी त्या दुष्टाचा, स्वारीबरोबर कोण कोण होते व स्वारी शिकारीस कोणत्या अरण्यांत गेली होती ह्यांचा पत्ता लावण्यास सेवकांची योजना केली आहे. यानंतर आपली जशी आज्ञा.

सुभटवीर्य.—प्रधानजी, कशास हो आतां त्या अरण्याचा पत्ता पाहिजे आपणास ! झाल्या शिकारी आणि खुंटल्या अरण्याच्या वाटा !! पाठविली महाराजांनीं शिकारीची भेट शेवटची ! हर हर !! तींच काय हो वस्त्रें आणि तेच काय हो नेत्र माझे प्रीतीनें पाळण करणाऱ्या बंधूचे ! काय हो हा अनर्थ ! आणि किती तरी हा ईश्वरी क्षोभ !! असें काय पूर्वजन्मार्जित होतें कीं, माझ्या बंधूचा काळ आमचे परोक्ष अरण्यांत पशुहस्ते व्हावा ! विक्रमदादा देशाटन करून परोपकारार्थ आपलें शरीर झिजविण्यास प्रवृत्त झाले आहेत, हें पाहून का महाराजांनीं आपलें शरीर पशुक्षुधेकरितां अर्पण केलें; आणि आपला वडीलपणा राखिला ! अरेरे !! काय करूं मी आतां ? विक्रमदादा कोणत्या देशास आहेत, त्याचा पत्ता काढून त्यांस तरी कळवा ! शिव शिव किती हा दुर्घट प्रसंग ! मातोश्रीसम माझी वडील

ममतेची वहिनी कशी हो महाराजांमागोमाग लागलीच धांवली ! वहिनी, मलागे कशी विसरलीस त्या वेळीं ? कितीग घाई केलीस जाण्याची तूं ? काय हो वाट झाली तुझां उभयतांची ही ! ! कोणावर हो तुझीं टाकिलेंत मला ! कसा हो हतभागी कारटेपणाचा वांट्या आणिला माझ्या कपाळीं ! तुझीं प्रीतीचीं ह्मणून एकाचें अरिष्ट ऐकून दुसरीचा तत्काळ जीव गेला; नाही तर हा निर्दय पहा कसा कठोर होऊन मागें राहिला आहे तुझां-ला रडायाला ! ! जीवा, तुझे सुखोत्पादक झरे या अनिवार तापानें कोरडे किरे पडले ! आतां यापुढें तुझीरे काय वाट ! हर हर ईश्वरा ! कसारे दुर्घट प्रसंग आणिलास मजवर ! ! अहाहा ! जें मन तुडुंब भरलेल्या सुखसरोवरांत असतांहि विशेष सौख्यप्राप्तीच्या वल्गना करीत होतें, त्यास एकदम दुर्दैव कर्दमाच्या खळग्यांत पाडून कसेरे चडफडावयास लाविलेंस !

श्लोक. (भुजंग प्रयात).

मना वांच्छिशी सौख्य तूं दीनराती ।

कुठें धांवशी प्राक्तनीच्या अघातीं ॥

नसे चितिलें सौख्येरे प्राप्त तूला ।

सुवेळीं कसें नाठवीशीं प्रभूला ॥ १ ॥

मना, आतांरे कोठें पळशील तूं ? रात्रंदिवस ज्या विशेष सौख्याची इच्छा करीत होतेंस, तें सर्व तुला प्राप्तच होईल ह्मणून वाटलें होतें ना ? त्यावेळीं कसा देव किंवा दैव आठवलें नाही तुला ! ! हाय हाय !

(कपाळावर हात धरून अधोमुख होत्साता स्तब्ध रहातो).

शास्त्री.—सुभट्वीर्य, धैर्य धरा ! असें अवसान सोडूं नका ! सुखाच्या वेळीं कोणांस कांहीं आठवत नसतें ही जनरीतीच आहे, तुमचीच काय ? जसा वृक्ष लावावा आणि तो फळास आल्यावर त्याची परीक्षा होते, तद्वत् पूर्वजन्मार्जित घडून आल्यावर मनुष्यास हर्षखेदादिक होऊं लागतात. मानव प्राणी जो आहे तो सदां सुखाची अपेक्षा आणि दुःखाची अनपेक्षा करित असतो, परंतु अनपेक्षित जेव्हां घडून येतें तेव्हांच जीवास अधिक हळहळ वाटते. ह्मणून प्रापंचिकांनीं सुखाची इच्छा करणें हा त्यांचा दुर्गुण आहे असें निश्चितार्थ होत नाही. आतां खरें सुख कोणतें याची निवड करणें मात्र ज्याच्या त्याच्या विचारावर आहे. सुखाची इच्छा केली ह्मणजे तें प्राप्त होतें किंवा तें होत नाही असें नाही.

श्लोक (मालिनी).

सुख सफलित होतें पावतो मान लोकीं ।

अघटित घडतें तें स्वप्नि ना जें विलोकीं ॥

असुख सुखद होशी एक तूंची विभो भो ।

तव मृदु चरणाब्जो मानसा स्थैर्य लाभो ॥ १ ॥

सुखसाधनाचा प्रयत्न सफल होऊन मानव प्राणी मानमान्यतेस चढतो. आणि अघटित घडूं लागले ह्मणजे जें स्वप्नांही पहाण्यांत नसतें तें आगंतुक घडून येतें. तेव्हां अमूक घडतें आणि तमूक घडत नाही असें ह्मणतां येत नाही. जें घडणें तें ईश्वरेच्छेनुरूप घडून यावयाचेंच, त्यापुढें कोणाचाच इलाज नाही. तें मानून घेणें मात्र मनाच्या बाल्य किंवा पोक्त स्थितीवर आहे. आणि

ती स्थिति वयपरत्वेच सर्वास प्राप्त होते असें नाहीं;
तर जसा बुद्धीचा प्रभाव ! ह्मटलेलें आहे.

ओवी.—अर्जुना तें पुण्यवशें ॥ जरी अल्पचि हृदयीं बुद्धि प्रकाशे ॥
तरी अशेष हें नाशे ॥ संसार भय ॥ १ ॥ (ज्ञानेश्वरी).

मानव प्राणी संसारांत आहे तोंपर्यंत त्यास सुख,
दुःख, हर्ष, खेद, भय, चिंता हीं आहेतच. पण प्रसंगीं धैर्य
धरून विचारानें मनास पोक्तपणा आणणें हें त्यांस उ-
चित होय. पहा, जसा काष्ठाचे ठायीं असणारा अद्भुत
अग्नि प्रयोगावांचून प्रकटदशेस येत नसतो, तद्वत्
विचारावांचून बुद्धि प्रगल्भदशेस येत नाहीं. ह्मणून
सांगतो सुभटवीर्य, धैर्य धरून विचार करा; ह्मणजे
तुमचे ठायीं असणारी बुद्धीच तुमचे हृदयांत प्रकाशून
तुमचें शांतवन करील. (वैद्यबुवाकडे वळून). कसें काय?
वैद्यराज, खरें कीं नाहीं ? आतां झाली गोष्ट कांहीं
येत नाहीं.

वैद्य.—खरेंखरें. आपलें एकंदर ह्मणणें यथातथ्य
आहे. ईश्वरेच्छेपुढें नाइलाज आहे. हरहर !! त्याच्याच
कृपेनें जेव्हां आमची एखादी कृति सिद्धीस जाते,
तेव्हां आह्मी आमच्या स्वपराक्रमाच्या गर्वानें जे फुगून
जातो, तें सर्व व्यर्थ आहे !! तेव्हां कशी ईश्वरेच्छा
आठवत नाहीं ? जगदीशा, आमच्या गर्वयुक्त पातकाचें
का हें प्रायश्चित घडवून आणिलेंस ? इच्छा तुझी !!

सेना०.—वैद्यराज, आह्मी गर्वानें फुगलों ह्मणूनच
ईश्वरी अवकृपेचें वादळ सुटून ज्याच्या सुखच्छायेस ब-
सलों होतो, तो विशाल वृक्ष आह्मांवर कोसळून पडला.

शिवशिव !! आतां हो आमच्या शूरपणाचा काय उपयोग ? आह्यांला बरोबर घेतल्याशिवाय महाराज असे थोड्या स्वारीनिशी कधींच शिकारीस गेल्यांचें आठवत नाहीं. आणि आजच काय हें त्यांस सुचलें. ' विनाशकाले विपरीतबुद्धिः ' दुष्ट व्याघ्र तरी कसा हीच संधी पहात बसला होता ? अशी कांहीं बातमी असती कीं, महाराजांस कोणी दुष्टानें फसवून बंदीवान केले आहे; तर मोठ्या आवेशानें तेथें धावून त्याचा पाडाव करून त्यांस घेऊन आलों असतों. पण आतां सर्व व्यर्थ !! जसा सापळ्यांत कोंडून व्याघ्राचा जीव घ्यावा तसा इश्वरानें आज आमचा कोंडमार करून सोडिला आहे !! हरहर ! काय करावें आतां !! निघतांना वेळ तरी कोणती लागली होती ! (जोशीबुवाकडे वळून). जोशीबुवा, कोणती हो अशी वेळ होती कीं, ते गेले ते पुनः परतूंच नयेत !!

जोशी.—मुहूर्त शकुन पहाण्याची तर महाराजांस मुळींच चाड नव्हती. जरी ती वेळ कांहीं अशी अनिष्टकारक होती, तरी आतां प्रश्न पहातां महाराजांच्या जीवास कांहीं धोका आहे असें वाटत नाहीं.

(सर्व मंडळी विस्मित होत्साती जोशीबुवांकडे पहाते).

शास्त्री.—महाराजांच्या जीवास धोका नाही !! ईश्वर तुमची ही वाचा सफल करो ! महाराज चिरायु असेत ! तर मग हा काय प्रकार ! आणि मघांपासून तुम्हीं बोललां नाहीं कां ?

जोशी.—शास्त्रीबुवा क्षमा असावी. प्रश्न खरा तरी

हा घडलेला अनिवार प्रयोग पाहून मघां माझे मन इतकें
अमिष्ट होऊन गेलें होतें कीं, याविषयीं तत्काळ बोल-
ण्याचा मला हिश्या होईना? आतां सहज यांहीं प्रश्न
केला ह्मणून कळतें तें बोललों यास ईश्वर साक्ष !

प्रधा०.—खरेंच. हा आगंतुक प्रकार पाहून मनु-
ष्यास खुलासेवार बोलण्यास एकाएकीं धीर होत नाहीं.
माझी स्वतःचीहि स्थिति अशीच झाली आहे. महाराज
व्याघ्रहस्तीं मिळाले या गोष्टीवर माझा पूर्ण भरंवसा
बसत नाहीं. कारण, तसें झालें असेल ह्मणावें तर बरो-
बर कांहीं मंडळी आहे ती काय सर्व त्यांबरोबरच नि-
वर्तली? बरें एकटा जो सांगण्याकरितां आला होता,
त्यानें दरवारांत कोणास न कळवितां, बाईसाहेबांसच
एकांत गांठून लांडग्याप्रमाणें त्यांचा प्राण घेऊन कसें
पळावें? आतां हें कोणा दुष्टाचें कापट्य ह्मणावें, तर त्या
साध्वीच्या प्रखर तेजापुढें त्याचा कसा निभाव लागावा?
पतिमृत्यूची बातमी कानीं पडतांच प्राणत्याग करावा हें
पतिव्रतेचें लक्षण आहे खरें; तरी ह्या चमत्कारिक घो-
टाळ्याच्या वेळीं आमच्या चतुर बाईसाहेबांनीं थोडी अवधी
कां काढिली नाहीं? प्रत्यक्ष महाराजांचीं वस्त्रें दुसऱ्यास
कशीं मिळावीं? बरें वस्त्रें मिळालीं तर मग दुसरा शरी-
राचा कोणताच अवयव कसा हातीं आला नाहीं? व
ज्याची ओळख पटणें नाहीं, असे नेत्रच कां मुद्याक-
रितां आणावे? खुद्द महाराजांनींच तर नाहीना आपल्या
पत्नीची प्रचीत पहाण्यास्तव हें केलें? पण तशाहि
कांहीं प्रकारांत ते हल्लीं पडतील असें संभवत नाहीं !

शास्त्री.—प्रधानजी, महाराज सुखी असोत. पण अशा प्रचितीच्या पाठीस ते लागतील हा तुमचा संशय असंभवनीय दिसतो. पहा, सीता, सावित्री, द्रौपदी यां-प्रमाणे ही पिंगळा राणी गुरूची वरद कन्या होय. असे असतां इच्याविपर्यां असा अनिष्टकारक महाराजांस क-धींच संशय येणे नाही. हल्लीं या उभयतांची परस्परां-कडे किती भक्ति होती हें आपण जाणतच होतां. त्यां-तून आपण राजकारणी पुरुष आहां, तेव्हां आह्मां इत-रांप्रमाणे प्रसंगाच्या वेळीं न डगमगतां मोठ्या गंभीरतेनें विचार करून चातुर्यानें तर्कवितर्क काढून प्रसंगाचे मूळ कारण शोधितां हें आपणासारख्या राजधुरंधर पु-रुषास उचित आहे. आतां यांत कांहीं काळेंगोरें खरें. असो. आपण तर महाराजांच्या शोधार्थ शिपाई प्या-द्यांची योजना केलीच आहे. यांत जगदीशकृपेनें तु-मचा तर्क खरा होऊन, महाराज सुखरूप यावे व आ-पण विजयी व्हावे; हेंच आह्मीं अंतःकरणपूर्वक ईश्वरा-जवळ मागतों. आतां पुढें दैववशात हा सर्व प्रकार जरी खोटा असा ठरला, तरी वाज्यांत जो कांहीं प्रसंग गुद्-रला आहे; तो तर कांहीं खोटा होत नाही! अहो, स्वप्न जागृतींत खोटें ठरतें, पण शरीरप्रयोगेंकरून वस्त्रावर पडलेला डाग जागृतींत खोटा होतो काय? नाही. तो धुतलाच पाहिजे, तद्वत् हें पडलेलें साध्वीचें प्रेत शास्त्र-रीत्या सद्वृत्तीस लाविणें भाग आहे. या कामास कांहीं विलंब लावितां कामा नये. शास्त्रांत ह्मटलेलें आहे.

“ दिने मृतस्य द्विवैव दाहो रात्रिमृतस्य रात्रावेव ”

“ दिवा वा रात्रौ वा स्थितः शवः पर्युषितः ”

दिवसा मृत झालेल्याचें दहन दिवस असतांच झालें पाहिजे. आणि रात्रीं मृत झालेल्याचें त्या रात्रीं झालें पाहिजे. दिवसा किंवा रात्रीं प्रेत तसेंच राहिल्यास पर्युषितपणाचा दोष घडतो. तेव्हां ह्या पुण्यशील साध्वीच्या प्रेतास दोषांत घालावें हें ठीक नाहीं. आपण विचारशील आहां तेव्हां विचार करून हें कार्य तडीस नेणें तुझांवर अवलंबून आहे. महाराज आलेच तर, शास्त्ररीत्या घडलेल्या गोष्टीस दोष ठेवितील असें नाहीं. पति नसतां पतीचा भ्राता दहनविधीस उक्त सांगितला आहे. तेव्हां सुभटवीर्याच्या हस्तें सर्व करितां येईल. (सुभटवीर्याकडे वळून). कसें काय ?

सुभटवीर्य.—ठीक आहे. हें कृत्य कोठें रहातें आहे काय ? कसें तसें तरी केलेंच पाहिजे.

शास्त्री.—कसें तसें नाहीं. या साध्वीचें उत्तरकार्य यथाशास्त्र झालें पाहिजे. प्रत्यक्ष देवी ही ! साध्वी ह्यणजे काय समजलां आहां ? अहो, देवादिकांवर जिची सत्ता ! ! स्त्रियांचें खरें भूषण तें हेंच. अशी सती सहस्रावधींत विरळा निपजावयाची. प्रसंगवशात् आज घडून आलें आहे, तेव्हां तिच्या शरीराची सेवा आमच्या हातून जेवढी चांगूलपणानें करवेल तेवढी करून तें सद्गतीला लाविल्यानें आह्मांस पुण्यांश आहे. ह्यणून चित्तेकरितां सर्व चंदन आणवा. तुलसीकाष्ठें जितकीं मिळतील तितकीं मिळविण्याची आज्ञा व्हावी. चित्तेवर कर्पूराचा थर घालण्यापुरता पुष्कळसा कर्पूर मागवावा. कस्तुरी, वाळा, इत्यादि सुगंधिद्रव्यें व तैलें

प्रेताला लाविण्याकरितां मागवावीं. तसेंच हरिद्राकुंकु-
माची रेलचेल करावी. व गांवांतील सुवासिनीस सौ-
भाग्यवायनें वांट्यावीं. आणि गुलाल बुकाहि बराच
मागवावा. तुलसी आणि नानाप्रकारचीं सुगंधिपुष्पें
आणवावीं. अगरवच्या उदवच्याहि बऱ्याच मागवाव्या.
चला आतां त्वरा करा. तुह्मांस टीप करून देतो त्या-
प्रमाणें साहित्याची लवकर सिद्धता करा. भटाब्राह्म-
णांस सांगून पाठवा. यावेळीं विचार करीत बसणें उप-
योग नाही. येथील सर्व प्रेतसंस्कार आटोपून दोन
घटिका दिवस आहे तो नदीतीरावरील स्मशानांत प्रेत
जाऊन ठेपलें पाहिजे. प्रधानजी, सेनापति, काय हें !
विचार करीत बसण्याचा हा वेळ नव्हे ! चला आतां,
त्वरा करा. उठा लवकर.

(पडदा पडतो).

अंक ६ वा.

प्रवेश १४ वा.

स्थळ.—अरण्य.

पात्रें—भर्तृहरि राजा, दिनकरराव, शिववा व हिंमतराव.
(सायंकाळ होण्यास चार घटका अवधि आहे, अशा सुमारास
भर्तृहरि राजा हातांत धनुष्य घेऊन दिनकरराव व शिववा
या उभयतांसहवर्तमान व्यायामास म्हणून शिविरा-
वाहेर पडतो. व अरण्यशोभा पहात पहात
मार्गक्रमण करितो).

भर्तृहरि.—(आपणाशीच). आज माझ्या मनाची

स्थिति अशी उदास कां भासते ? काय असेल तें असो. ज्या दिवसापासून माझ्या प्रियेच्या मुखांतून पातिव्रत्या-विषयीं गोष्टी ऐकिल्या त्या दिवसापासून ह्या मनाची स्थिति कांहीं विलक्षण होऊन राहिली आहे. कधीं उदास, कधीं खिन्न, कधीं चिंतातुर, कधीं मोहयुक्त, कधीं विरक्त, असे क्षणोक्षणीं तिचे कल बदलत आहेत. आणि ह्यामुळेच मी प्रियेची प्रतीति घेण्यास सेवकाची रवानगी केली आहे. तरी अद्याप हें मन स्थिर नाहीं कसें ? बरोबरच आहे, हिंमतराव परत आल्याखेरीज हें स्थिर तरी कसें होईल ? आजपर्यंत एकच विचार होता; पण आतां, तो गेला असेल कसा ? तिला भेटला असेल कोठें ? त्यानें तिला प्रथम काय सांगितलें असेल ? त्याचें सांगणें तिला कसें भासेल ? पुढें तेथून निघाला असेल कसा ? इतरांस तर नसेल कळली ही गोष्ट ? अशा वि-वंचनेनें हें मन आतां अगदीं गोंधळून गेलें आहे. एवढें खरें कीं, हिंमतरावानें किती जरी केलें तरी ती माझ्या कपटकृत्याविषयीं संशय घेऊन हरतऱ्हेनें त्यास क-बूल करवील. तो नच कबूल झाला तर त्यास तेथें साधेपणानें अटक करून मोठ्या युक्तीनें मी असणाऱ्या स्थळाचा पत्ता काढील आणि “ मी आपली माव जा-णत्यें, आतां लवकर दर्शन द्यावें ” अशा मजकुराचा निरोप कोणा जासुदाबरोबर मला येथें पाठवील यांत शंका नाहीं. कारण, ती स्वारी मोठी चतुर आहे. पण न जाणो. ह्या माझ्या मनोराज्यास तिलांजली तर ना-हींना द्यावी लागणार ! छेः पतिमृत्यूची बातमी ऐकतांच

आपला प्राणत्याग करण्याचें ज्या साध्वीच्या अंगीं सामर्थ्य आहे; तिच्या पुढें सत्य तें कोठून लपणार? मग अर्थातच सत्य उमजल्यावर प्राणत्याग ती कां करील? आणि जर सामर्थ्यच नाही तर प्राण तरी कसा जाईल? सारांश उभयपक्षां तिच्या वाईटाविषयीं मनांत मुळींच आणावयाला नको. आतां तिची ती गोष्ट माझ्या मनास इतकी जाचत होती व तन्निमित्त मी येथपर्यंत प्रयत्न केला, हें सर्व कळल्यावर तिला अत्यंत वाईट वाटेल खरें, तरी त्याची तोड काढितां येईल. आतां हिंमतराव हिंमत न सोडतां कबूल न आला ह्मणजे झालें. मग माझ्या अनुमानाप्रमाणें जरी तिकडून निरोप आला तरी मी प्रियेला हारी जाणार नाहीं. दृष्टादृष्ट होतांच पहिला प्रश्न हा “ कां हाच का स्त्रियांचा पातिव्रत्य धर्म? ” त्यावर तिकडून तर रोषयुक्त विनोद वाग्वाणाचा वर्षाव होणार; हें तर मी पक्कें जाणूनच आहे पण कोठपर्यंत? त्या कोमल हनुवटीखालीं हात घालून या स्मितवदनानें “ कां आज स्वारी फारचशी रंगांत आहे? ” असा प्रश्न केल्या बरोबर खुसकन प्रमोदहास्यानें मुखकमल विकसित व्हावयाचेंच. आतां येथून गेल्यावर भेट होतांच तास दोन तास अशा विनोदविलासांत जाणार खरें. व मलाहि आतां भेटीचा योग केव्हां येईल असें झालें आहे. एकदां तिकडील कायतो खुलासा कळता ह्मणजे निघालोंच असतों. आजचा उद्यांचा दिवस वाट पहावी, नाही तर परवां आपण होऊन करावें येथून कूच.

(इतक्यांत हिंमतराव तावडतोवीच्या प्रवासासुळें अगदीं दीन होत्साता पूर्ववत् पेहराव्यानें सामोरा येतो).

भर्तृहरि.—(दूर नजर फेंकून उघडपणें). अँ. हा कोण अशा मोठ्या लगवगीनें आपणाकडेस येत आहे ?

दिनकरराव.—(भयचकित होत्साता कांहींसा पुढें होऊन). हा आपणाकडे येत आहे हा ? हा आपला हिंमतराव.

भर्तृहरि.—(अम्मळ जवळ आला असें पाहून). होय, तोच. (मनांत). पेहराव पण काय विलक्षण केला आहे ! आला पण आला हो ! मोठी चपळाई केली याणें येण्याची !! (पुढें होऊन हिंमतरावास). सावकाश, सावकाश. घाई कां आतां इतकी ? (हिंमतराव राजापुढें येऊन अधोमुख उभा रहातो). हिंमतराव, कसें काय नाटक उतरलें आहे आपलें ? तुह्मीं तेथें कळविल्यावर परस्पर पळ काढिली वाटते ?

हिंमतराव.—(दुःखोद्गार टाकून). होय महाराज, परस्परच पळालों. आणि काय सांगूं दुसरें कपाळ ! (गहिंवखून लटलटां कांपूं लागतो).

भर्तृहरि.—ध्या विसावा ध्या आधीं. पाणीविणी ध्या, मग होऊं द्या साद्यंत निवेदन, अतिशय श्रमानें तुमची चर्या कांहीं विलक्षण झाली आहे.

हिंमतराव.—(सद्गदित होत्साता). आग लावा या चर्येस आणि जळो तो विसावा. कसचा हो ह्या हतभाग्यास विसावा आतां ? कसें हो महाराज, आपल्या हातीं आपण उरांत शस्त्र खुपसून घेतलें ? कोणीं हो ही बुद्धी सुचविली तुह्मांला ?

भर्तृहरि.—(भयाभीत होत्साता). अँ. असें काय ?

कशाचौ बुद्धि ? शस्त्र खुपसलें ह्यणजे काय ? प्रियेनें प्राणत्याग केला वाटते ? हरहर !! काय, काय तें ऐकू-
द्या तरी पुते !

शिवबा.—(पुढें होऊन हिंमतरावास). अहो हिं-
मतराव, काय हें ! तुझीं कोठून आलां ? आणि काय
बातमी आणली आहे ही ? पूर्णपणें ती सांगा तरी
महाराजांस.

हिंमतराव.—काय सांगूं कपाळ माझे !! काय ऐ-
कावयाचें आणि काय सांगावयाचें राहिलें आहे आतां ?

भर्तृहरि.—भिऊं नका. जें कांहीं असेल तें साद्यंत
सांगा. होणें जाणें ईश्वराधीन त्यांत तुझांस काय बोल.
प्रियेनें प्राणत्याग केला किंवा तुमची तेथें कांहीं अपेष्टा
झाली ह्यणून असे वापुडवाणे दिसतां ?

हिंमतराव.—(स्फुंदत). माझी अपेष्टा नाही. शि-
रच्छेद होता तरी बेहत्तर. पण मोठेंच अरिष्ट घडून
आलें ! आपण ह्यणतां तसेंच कीं हो शेवटीं झालें ! बा-
ईसाहेबानीं निरोप ऐकतांच तत्काळ प्राणत्याग केला !!

भर्तृहरि.—अंः, प्राणत्याग केला !! छेः नाही !
जसा माझेजवळून विडा उचलून गेलां होतां, तसा तर
नाहीं तिकडून उचलून आलां ?

हिंमतराव.—(कपाळावर हात मारून). कर्म
माझे !! असत्याचा विडा उचलून गेलों, तो बाईसाहे-
बांचा सत्यानास घडवून आलों ! आतां कसचा विडा न
कसचं काय ! प्रारब्ध माझे ! अनृत भाषण करणाराच
मी तेव्हां महाराजांस तरी कसा विश्वास यावा आतां

माझ्या बोलण्याचा !! देवा ! तेथेंच कां प्राण द्यावयाला चुकलों मी !

भर्तृहरि.—हिंमतराव, या कृत्रिमाचा दोष तुझ्यास नाही. जें झालें असेल त्याचा दोषी मी. तुमच्या सांगण्यावर विश्वास नाही असें नाही. पण ही गोष्ट प्रत्यक्ष तुझी पाहिली कीं ऐकून सांगतां ?

हिंमतराव.—(स्फुंदत). महाराज, प्रत्यक्ष पुढ्यांत झालेली गोष्ट ती ऐकून सांगतो असें कसें होईल ? आपल्या आज्ञेप्रमाणें एकांत स्थळीं बाईसाहेबांची भेट घेऊन बरोबर नेलेल्या वस्तु पुढ्यांत ठेविल्या; त्या पहातांच भयाभीतपणें त्यांनीं मला आपणाविषयीं प्रश्न केला, तेव्हां शिकविल्याप्रमाणें मी त्यांस उत्तर दिलें, तें ऐकतांच जशी केळ कोसळून पडते तद्वत् जमीनीवर धडकन आंग टाकून दिलें, त्याबरोबर बाईसाहेबांचे पंचप्राण निघून गेले ! जवळ दोघी दासी मात्र होत्या त्या अतिशय घाबरून त्यांस हांका मारूं लागल्या; तेव्हां मी कांहींसा पुढें होऊन बाईसाहेब गार झाल्याची खात्री केली आणि तसाच कोणास न कळतां थेट हा तुझ्याजवळ आलों ! मागें काय झालें असेल तें ईश्वर जाणे !

भर्तृहरि.—(गर्भगलित होत्साता). एथपर्यंत तुझीं खात्री करून आलां अं: ? काय, माझी प्रिया निवर्तली ! कर्मा, कायरे हें अरिष्ट ओढविलेंस ! मी मघांपासून विचार करित होतो त्याविरुद्धच कसें सर्व घडून आलें ? असें होईल तरी कसें ? पहा, जसा मारुती सीताशुद्धीकरितां लंकेंत गेला असतां; तेथें रावणानें, मायेची सीता

करून ती त्यास जेव्हां मारून दाखविली तेव्हां तो परत रामचंद्राजवळ येऊन तिच्याकरितां शोक करूं लागला. तसा तर हा प्रकार नसेल !! हिंमतराव, तुम्हीं तुमची पक्की खात्री करून आलां ? बरें तसें कांहीं असावें तर दुसऱ्या कोणी शिपाईप्याद्यांस कसें प्रधानजीनें नाहीं अडून पाठविलें !

दिनकरराव.—महाराज, हे कोणास न भेटतां धांवचाल करीत थेट येथेंच आले. तेव्हां या स्थळाचा मुद्दा कसा कोणाला कळणार ? कोणी पाठविला असल्यास तो धुंडीत येईपर्यंत अवकाश लागेल. (विचार केल्यासारखें करून). पण इतकें कशाला पाहिजे ! मी स्वतः जाऊन रातोरात पक्की बातमी काढून येतो ? आज्ञा मात्र व्हावी.

भर्तृहरि.—नको. तुम्हीं मागाहून या. माझा अश्व तयार करावयाला सांगा. मी स्वतःच पुढें जातो. (दिनकरराव शिविराकडे निघून जातो. राजा शिवबाकडे वळून). या विचाऱ्या हिंमतरावास जेवणखाण घाला. आणि मग या तुम्हीं सर्व सावकाश. (वेड्यासारखा शिविराकडे चालूं लागतो. त्या मागोमाग हिंमतराव व शिवबाहि जातात).

(पडदा पडतो).

अंक ७ वा.

प्रवेश १५ वा.

स्थळ.—स्मशान.

पात्रें—राजा, सुभटवीर्य, प्रधान, शास्त्री, सेनापति, हिंमतराव,
दिनकरराव, ब्राह्मणमंडळी, नागरिक जन वगैरे.

(पिंगळा राणीचें प्रेत दहन होत आहे. कांहीं अंत-
तरावर शास्त्रीबुवा, सुभटवीर्य, प्रधान, सेनापति व कि-
त्येक संभावित गृहस्थ अंगावर वस्त्रें पांघरून वसले
आहेत. कोणी चिंतातुर होऊन खालीं पहात आहेत.
कोणी सरणाकडे टक लावून हळहळ करीत आहेत).

शास्त्री.—सुभटवीर्य, हा आजचा अवटित प्रसंग
आपणावर आलेला पाहून; आह्मां सर्वांचीं मनें अत्यंत
दुःखित आहेत. पण काय करावें, ईश्वरेच्छेपुढें को-
णाचें चालतें ? पहा, प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण भगवान पांडवांचे
साहाकारी असतां अश्वत्थाम्यानें त्यांचे पांचहि पुत्र
कसे एकदम मारिले !! त्या वेळीं त्यांस किती बरें वा-
ईट वाटलें असेल ? बरें शेवटीं पांचांचा प्राण असा एक
अभिमन्यु, त्याचाहि ईश्वरानें त्यांच्या देखत शेवट आ-
णावा ? सारांश ईश्वरी मायेचा खेळ अतर्क्य आहे !

भर्तृहरि.—(धांवत धांवत येत असतां कांहीं अंत-
रावर सरणाचा धूम्र व ओळखीची मंडळी पाहून उभा
रहातो. कावरेबावरेपणें आपणाशींच). हाय हाय !!
हे शास्त्रीबुवा, हा सुभटवीर्य, हे प्रधानजी, हे सेनापति.
माझा वात झाला. हा धूम्र आणि ह्या ज्वाळा माझ्या

प्रियेच्यारे प्रीयेच्या ! बुडालों मी ! सर्वस्वीं बुडालों !
(धांऊन सरणाजवळ येऊन मोळ्यानं). हायहाय ! प्राण-
प्रिये ! ! (धडदिशीं जमीनीवर अंग टाकितो).

(सर्वजण भयाभीत होत्साते राजासभोंवते मिळून त्यास सा-
वध करितात).

सुभटवीर्य.—(भर्तृहरीचे गळ्यास मिठी मारून
मोळ्यानं). दादा, कसा हो कोणी दुष्टानें हा आपणा
भोंवता गजब केला ? कोणी हो, माझ्या वहिनीच्या जि-
वास फांस घालून तिला ओढिलें ? कशी हो, कोणी चां-
डाळानें तुमच्या वाईटाची बातमी तिला कळविली ?

शास्त्री.—(प्रधानाकडे पाहून अचंब्यानं). प्रधा-
नजी, काय हा प्रकार ! ! (राजाचा हात धरून). म-
हाराज, कसा हो कोणी अधमानें तुह्मां दंपत्याचा वि-
योग केला ! आपल्या सतीला काय कोणी सांगितलें,
आणि कसें हें अघटित घडवून आणिलें तरी ! असा तरी
कोण वैरी तुमचा कीं, तो तुमच्या सतीच्या जिवास ट-
पला होता ?

भर्तृहरि.—(गहिवरून मोळ्यानं). शास्त्रीबुवा, मीच
हो माझा वैरी झालों ! आणि म्या दुष्टानेंच कीं हो घे-
तला प्राण माझ्या प्रियेचा ! ! ध्या एखादें शस्त्र आणि
उडवा शिर ह्या पाप्याचें ! जाळा ह्याच सरणावर याला !
जाऊं द्या मला तिच्या भेटीस मागोमाग ! हरहर परमे-
श्वरा, कसारे मी स्त्रीहत्यारा झालों. कायरे मला ही
बुद्धि सुचली ! आणि कशी माझी प्रिया माझ्या हातीं
मी बधीली ! !

शास्त्री.—(विस्मित होत्साते). महाराज, काय आपण भलभलतें उच्चारतां हें ? देहभानावर आहांना ? तुह्मीं तुमच्या हातीं ह्यणजे ?

भर्तृहरि.—(स्फुंदत). शास्त्रीबुवा, मी देहभानावर नाहीं असैं जें तुह्मांस वाटतें तें ठीकच; परंतु सांगतों एका.

श्लोक. (शिखरिणी).

प्रियेसंगें जेव्हां विपिनमृगयां खेळ रमलों ।

तिथें दुदैवें मी तरुण मृगछेदासिं घजलों ॥

पशू साध्वी तीनें पति सगमनीं प्राण त्यजिला ।

जणोशापें तीच्या विपरित मला भाव सुचला ॥ १ ॥

मला वाटे तेव्हां नवलकृति ही दावुं सतिला ।

प्रिया तेथें आली चरित मग तें बोधि तिजला ॥

म्हणें मुग्धा ऐसैं पतिमृत वृत्तें प्राणत्यजिती ।

खरी साध्वी भार्या न तरि पतिसीं लांवच जिती ॥ २ ॥

हैं मम प्रियेचें भापण ऐकून खुद्द हिच्या अंगीं पातिव्रत्यपणाचें लक्षण कोठपर्यंत आहे याची प्रतीति घेण्याचा मी निश्चय केला; आणि थोड्या मंडळीसहवर्तमान पुनः मृगयेस जाऊन तेथें जी शिकार मिळाली तिच्या रक्तानें माझीं वस्त्रें भिजविलीं तीं व त्या श्वापदाचे नेत्र एका सेवकाबरोबर प्राणवल्लभेकडे पाठविले, आणि ' मला व्याघ्रानें फाडून खाल्लें ' अशी बातमी तिला कळविली. हरहर ! त्या बातमीचा हा परिणाम ! माझी प्रतीति प्रियेनें माझ्याच गळ्यांत आणिली !! आतां काय हो करूं शास्त्रीबुवा मी ? हे प्राणविसावे कशीग

गेलीस मजवर रुसून. आतां कोठेंग पाहूं तुला? (वक्ष-
स्थळ बडवितो). हाय हाय ! कसाग मी दुष्टानें घात
केला तुझा !!

शास्त्री.—(राजाचा हात धरून). महाराज हें
काय ? होणेंजाणें ईश्वराधीन. त्यास आपला काय उ-
पाय ? तुमच्या सारख्याच्या बुद्धीस अशा प्रकारचा
भ्रम पडावा काय ? पण, ' विनाशकाले विपरीतबुद्धिः'
काळच भोक्तृत्वाचा आला, तेव्हां ही तुझांस बुद्धि सु-
चली; नाही तर सतीची प्रतीति घेण्यास तुझीं लागावें
असें नव्हतें. पहा, देवाधिदेव सुद्धां अनसूया सतीची
प्रतीति घेतांनां कसे पश्चात्तापांत पडले ते ? मग तुमचा
आमचा तो काय पाड ? कर्मांतर घडून आलें एवढें खरें.
मग तें बरें किंवा वाईट जसजसें फळास येतें तसतसें
भोगणें भाग पडतें. ह्मटलेलें आहे.

श्लोक.

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं ।

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १ ॥ (भगवद्गीता).

याजवर ज्ञानोबा ह्मणतात.

ओवी.—तैसीं कर्म करितां शरीरीं । लहाति महत्वाचि करारी ॥

पाठीं निधनी एकसरीं । पावती फळें ॥ १ ॥

समर्थ कारणिया । मार्गों आला आयिणिया ॥

नलोट तैसा प्राणियां । पडे तो भोगु ॥ २ ॥

सारांश, कर्मांतराचा भोग कोणास चुकला नाही.
बरें आपण ज्यास कळविण्याकरितां पाठविलें होतें ह्म-
णन सांगता, तो आमच्या पहाण्यांत अद्यापि कसा

आला नाही? असा प्रसंग गुदरला असतां त्यानें कोणास कळवूं नये अशी आपली त्यास ताकीद होती कीं काय?

भर्तृहरि.—(सुस्कारा टाकून). नाही. या दुर्धर प्रसंगाविषयीं माझ्या स्वप्नां सुद्धां नव्हतें. आणि ह्मणूनच माझ्या खऱ्या मतलबाविषयीं मी त्या जवळ मुळींच बोललों नाहीं. त्याला मी जेव्हां ते नेत्र व तीं रक्तभरित वस्त्रं घेऊन जाण्यास एकाएकीं आज्ञा केली तेव्हां तो ह्मणाला महाराज, हें काय नाहीतेंच अवटित? अरेरे, खरेंच अवटित! शास्त्रीबुवा, त्यावेळीं नाहीं हो मला वाटलें कीं, मी अवटित करितों हें!!

शास्त्री.—अहो, कसें असलें तरी एखादी गोष्ट करितांना ती वाईट आहे असें कोणास तरी वाटतें काय? जो जें करितो तो तें चांगलेंच आहे असें समजून करित असतो. तें परिणामीं मात्र अनुभवास येतें! वरें आपणास ही येथील बातमी कोणी सांगितली? (स्मरल्यासारखें करून). होय, स्वार पाठविले होते त्यांहीं असेल वाटतें?

भर्तृहरि.—नाहीं. मी होतो त्या ठिकाणीं स्वार वगैरे कोणींच मला भेटले नाहींत. तरी ज्याला मी पाठविलें होतें ह्मणून सांगतो, तो प्रियेनें प्राणत्याग करितांच भयाभीत होत्साता मोठ्या लगवगीनें मजजवळ परत येऊन सखेदमुद्रेनें घडलेला सर्व प्रकार निवेदन करूं लागला. पण त्याचें ह्मणणें मला सत्य वाटेना. मी समजलों कीं, हें कांहीं मजसारखेंच प्रियेचें उलट कर्तृत्व असेल. कारण, जिचे अंगीं पतिमृत्यूविषयीं शब्द ऐकतांच प्राण-

त्याग करण्याचें सामर्थ्य ती पतिव्रता माझ्या ह्या असत्य कौशल्यानें कशी फसेल ! आणि मृत्यु तरी कसा असें धाडस कर्म करील ? पण शास्त्रीबुवा प्रियेनें माझ्या ह्या सर्व विचारांवर पाणी कीं हो ओतलें ? कसें हो तिनें मला तळमळत ठेविलें ! आतां मी कोठें हो पाहूं तिला ! माझा प्राणविसावा हो प्रिया माझी ! (मोठ्यानें). हाय हाय, प्राणेश्वरि कायगे केलेंस हें !! (वस्त्रानें मुख आच्छादितो).

शास्त्री.—अरेरे ! विसाव्याचें स्थान खरेंच ! किती ह्यणून सौजन्य ! आणि काय ते गुण ! त्यांच्या त्या अ-प्रतिम रूपास केवळ शोभवीत होते ! वैभव असून अंगीं विनय तरी किती ! जसे काय नदींतील लव्हाळेच ! प्रत्यक्ष साध्वी देवीच ती, तिचें वर्णन ह्यणून कोठपर्यंत करा वें ! मृत्यूनें हें अघटितच केलें ! यमधर्म कसा बरें चुकला येथें ! अहो, पतिव्रतेची देवादिकांवरही सत्ता. पहा—

श्लोक.

सुतं पतंतं प्रसमीक्ष्य पावके ।

न बोधयामास पतिं पतिव्रता ॥

पतिव्रताशापभयेन शंकितो ।

हुताशनश्वंदनपंकशीतलः ॥ १ ॥

पतिव्रता स्त्री, आपला मुलगा अग्नींत पडला असतां-हि निद्रिस्थ पतीच्या मानेखालील अंक काढीत नाहीं असें पाहून अग्निनारायण सुद्धां ती शाप देईल ह्या भीतीनें चंदनापरी शीतल होऊन तिच्या बालकास रक्षिता झाला. अशा ह्या प्राचीन गोष्टी असतां यमधर्मानें आज कसें हें अघटित घडवून आणिलें ?

भर्तृहरि.—(स्फुंदत). मीहो मी. यमानें नाहीं. प्रियेच्या गळ्यास फांस घालून तिचा जीव मी घेतला ! मज अधमास या दोषाचें प्रायश्चित्त भोगणें भाग आहे ! कशीहो मी स्वस्त्रीहत्या केली. (मोठ्यानें). हायगे प्रिये पिंगळे !!

प्रधान.—महाराज, असें काय ? विचार करा ! सर्व वेळ हाय हाय करून कसें होईल ?

भर्तृहरि.—आतां दुसरें काय करावयाचें ! माझे रत्नच कींही हरपलें !

प्रधान.—कांहीं हरपलें नाहीं. धीर धरा. बरें तुह्यांस तेथें त्या पाठविलेल्या सेवकाचें सांगणें खरें भासलें नाहीं, तर तुह्मीं रातोरात निघून याच ठिकाणीं कसे आलां ? प्रथम राजवाड्यांत गेलां होतां वाटतें ? बरोबर कसें कोणी नाहीं ?

भर्तृहरि.—खरें जरी भासलें नाहीं तरी यांतील तथ्यांश काढण्याची मनास उत्कंठा होऊन एका चपळ वारूवर आरूढ होऊन तत्क्षणींच तेथून कोणास न घेतां एकटाच निघालों; तो कांहींसा पुढें आल्यावर मागोमाग कोणी एक दोघे तेथून येत होते असें पाहिले. पण मी भरधांव अश्व फेंकला होता ह्मणून ते कोण होते हें ओळखितां आलें नाहीं. कांहीं अंतरावर आपणाकडून माझ्या शोधार्थ गेलेले स्वार जेव्हां भेटले तेव्हां त्यांस ' कोठें जातां ' असा प्रश्न केला. ते ह्मणाले ' तुमच्या शोधार्थ ' इतकें ऐकून शहराकडे जो पुन्हा अश्व फेंकला तो या क्षिप्रेच्या पलीकडे येतांच ह्या जवाळा पाहिल्या;

त्याबरोबर पोटांत धस्स होऊन शहरचा मार्ग सोडून इकडे वळलों व कांहींसा पुढें आलों तोंच लोकांची गलबल ऐकूं आली, तेव्हां तसाच अश्व टाकून धांवत येथें आलों आणि पहातों तों हा सर्व माझ्याच प्रियेचा स्वर्ग संस्कार !! प्रधानजी, कसाहो यावेळीं माझा अंतर केलात !! अम्मळ माझी वाट तरी पहावयाची होतीत ?

शास्त्री.—महाराज, क्षमा असावी. एक तर आपली अघटित बातमी लागलेली; दुसरें विनाकारण सतीच्या प्रेतास पर्युषितपणाचा दोष लावून ध्यावा हें मला उचित न वाटल्यावरून मी प्रधानजी व सुभटवीर्य यांस हा संस्कार चालविण्याचें अनुमोदन दिलें.

भर्तृहरि.—शास्त्रीबुवा, माझ्याविषयीं अघटित बातमी ऐकिली ह्मणून ह्मणतां तर ती केव्हां ऐकिली ? प्रियेच्या देहांतानंतर कीं पूर्वी ?

शास्त्री.—महाराज, प्रथम मला, प्रधानजींस किंवा सुभटवीर्य यांस ही बातमी लागती तर हा प्रसंग येता ना. पण काय ईश्वरी करणी ती, बाईसाहेबांनीं देह ठेविल्यानंतर जेव्हां एकच आकांत झाला तेव्हां आह्मीं सर्व भयाभीत होत्साते त्यांच्या प्रेताजवळ गेलों आणि तो अघटित प्रकार पाहून तसें एकाएकीं होण्याचें कारण काय तें शोधूं लागलों. इतक्यांत तेथें दोघी दासी समीप होत्या त्यांहीं इत्थंभूत वृत्तांत कळविला. मग काय विचारतां !! गाईला शोधितांना आ पसरून पुढच्यांत व्याघ्र उभा. असें आह्मांस झालें. सुभटवीर्य यांनीं तर त्या वेळीं आकांतास जो आरंभ केला तो सांगतां पुर्वत

नाहीं. मग तसेंच त्यांस घेऊन प्रधानजी वगैरे मंडळी-सह बाहेरील चौकांत जाऊन बसलों आणि नाना तऱ्हे-नें त्यांचें शांतवन केलें. शेवटीं जोशीबुवांनीं प्रश्नाव-रून व प्रधानजींनीं न्यायचातुर्येकरून आपल्या अ-स्तित्वाविषयीं भरंवसापूर्वक भाषणें केलीं. तरी दिवसा-मृत झालेल्या सतीचें प्रेत रात्रौ वस्तीस ठेवणें शास्त्रावि-रुद्ध होतें असें सांगून यथाविधि प्रेतसंस्काराची तयारी करविली. आणि सूर्यास्तमानापूर्वीं प्रेत येथें आणिलें.

भर्तृहरि.—शास्त्रीबुवा, प्रियेनें तरी कशी ती वा-तमी प्रथम तुह्यां कोणास कळविली नाहीं ! एकदम तिनें प्राणत्यागच कां करावा ! कसें हो हें सर्व तिला खरेंच भासलें ! माझे दुर्दैवच तिच्या त्या विचारीपणाच्या मार्गांत आडवें आल्यामुळें हें सर्व घडलें !! नाहीं तर अशा साध्वीस हें असत्यपणाचें कौशल्य खरें भासावें काय ! अरेरे, ईश्वरा ! असें काय माझे पूर्वजन्मार्जित होतें तें आज या प्रकारानें फळास आणिलेंस ! बरे, शास्त्रीबुवा, तिला जेव्हां माझ्या मृत्यूची खबर लागली तेव्हां ती प्रथम काय बोलली व प्राणत्याग करिते वेळीं तिनें कोणकोणते शब्द उच्चारिले हें आपणांस समजलें आहे काय ?

शास्त्री.—नाहीं. तितकी चौकशी करण्यास सवड मिळाली नाहीं. बाईसाहेबांविषयीं तपास काढितां आ-पणांविषयीं जेव्हां ऐकिलें तेव्हां एकच गोंधळ उडाला. त्या तारांबळींत विशेष चौकशी करण्याचें सुचलें नाहीं.

आपण ज्यास पाठविलें होतें तो जर येथें असेल तर सर्व इत्थंभूत कळेल.

भर्तृहरि.—होय. पण तो येथें आला नसावा.

एक गृहस्थ.—(पुढें होऊन शास्त्रीबुवांस). शास्त्रीबुवा, आपण म्हणतां तो, पलीकडे बसलेला गृहस्थ तर नसेल ना ? कारण नुकतेंच त्यास “ मीच बाईसाहेबांस काळाचे घरचें बोलावणें घेऊन आलों होतो ” वगैरे म्हणतांना ऐकिलें.

शास्त्री.—कोण, कोठें आहे तो ? बोलवा असा पुढें.

एक गृहस्थ.—(हिंमतरावास हस्तसंकेतानें). अहो, असे इकडे या. (तो जवळ आल्यावर त्यास). महाराजांची दुःखप्रद बातमी बाईसाहेबांकडे घेऊन आलां होतां ते आपणच काय ?

हिंमतराव.—होय. मीच तो अभागी ! कां ?

एक गृहस्थ.—नाहीं. महाराजांना आपण येथें आलां नाहीं असें म्हणतांना ऐकिलें, यावरून तुम्हीं त्यांच्या बरोबर आलां नाहीं वाटतें ?

हिंमतराव.—नाहीं. दिनकरराव आणि मी त्यांच्या मागोमाग घोड्यांवर खोगीर घालून चंद्रमा उगवला आहे अशा बेटानें निघालों तो पाठलाग करीत त्यांस ठेपीत आलों. पण जेव्हां इकडून गेलेले स्वार महाराजांस मार्गांत भेटले तेव्हां त्यांनीं आपला अश्व इतका बेसुमार फेकिला होता कीं, त्यामुळें आम्हीं बरेच मार्गें पडलों. तरी तसेच घोडीं दामटीत स्वारांच्या आसपास घेऊन ठेपलों आणि पुढें पहातों तों महाराजांनीं आपला वारू

स्मशानाकडेस वळवून भरधांव चालविला आहे. मग आह्मीहि त्याचें मार्गाकडे वळलों. कांहींसे पुढें गेल्यावर महाराजांनीं आपला अश्व थांबविला आणि खालीं उतरले इतक्या अवकाशांत आह्मीं अगदीं जवळ येऊन ठेपलों होतो. पण महाराजांनीं मार्गें न पहातां पुढेंच चाल घेतली. पुढें त्यांचा तो रिकामा पडलेला वारू जेव्हां आमचीं घोडीं पाहून आह्मांकडे मार्गें परतून आला, तेव्हां आह्मींहि आपआपल्या घोड्याखालीं उतरून मी त्या अश्वाची लगाम हातीं धरिली. आणि सर्व घोडीं निरनिराळ्या वृक्षांच्या बुडाशीं बांधिलीं; नंतर आह्मीं सर्व एकत्र होऊन निराश होत्साते पलीकडे जो लोकांचा जमाव जमला होता त्यांत जाऊन मिळालों. तेव्हां मी येथें आलों आहे हें महाराजांस कोठून माहित असणार ! कां ? माझी गोष्ट काय निघाली होती ?

एक गृहस्थ.—मघां महाराज शास्त्रीबुवांशीं बोलत असतां आपली गोष्ट निघाली होती. पण त्यांस आपण येथें आलां आहां याचा संशय असल्यामुळे तुह्मीं आलां त्या वेळीं काढिलेले दुःखोद्गार मी त्यांस कळविले त्यावरून आपण हिंमतरावच असाल असें जाणून त्यांनीं मला तुह्मांस बोलाविण्यास सांगितले.

हिंमतराव.—(भयाभीत होत्साता). कोणाला मला ! अरे कर्मा ! आतां मी कोणत्या तोंडानें पुढें जाऊं आणि काय सांगूं कोणी विचारल्यास ! ! बोलावीत असतील तर गेलेंच पाहिजे. न जाऊन कसें होणार ! जातो खरा. शा-

स्त्रीबुवांस ह्मणावें द्या देहांत प्रायश्चित्त तुमच्या हातीं या पाप्यास. (दोषेहि भर्तृहरि व शास्त्रीबुवा वसलेल्या ठिकाणीं येतात).

एक गृहस्थ.—हेच काय गृहस्थ ज्यांविषयीं आपण मघां बोलत होतां ते ?

भर्तृहरि.—(हिंमतरावास पाहून विस्मित होत्साता).
 अँ. हिंमतराव, तुह्मीं हो केव्हां आलां येथें ? गेली हो गेली, माझी प्रिया खरेंच मला टाकून गेली ! नव्हतें हो मला वाटलें कीं, विनोदाचा परिणाम असा होईल !! तुह्मांला पाठविते वेळीं मी मनोराज्यांत किती गुंग होतो, आणि कोणकोणते विचार योजिले होते. पण हिंमतराव, ते सर्व माझ्या जवळच राहून प्रिया कशी हो मला टाकून गेली !! तुह्मीं जरी प्रत्यक्ष पाहिलेला प्रकार सांगत होतां तरी हा वेळपर्यंत मला त्याविषयीं संशयच होता. पण आला तो सर्व प्रतिकीस ! आतां काय हो करूं मी !! कसा मीच माझ्या प्रियेचा वैरी झालों ! बरें हिंमतराव, तुह्मीं ज्या वेळीं तिला माझ्या मृत्यूचा निरोप कळविल्यात तेव्हां ती प्रथम काय बोलली; व शेवटीं कोणकोणते शब्द उच्चारून तिणें आपला एकदम प्राणत्याग केला. हें सर्व इत्थंभूत ऐकूद्या तरी.

हिंमतराव.—महाराज, मार्गे आपणास सांगितल्याप्रमाणें बार्इसाहेबां पुढें जेव्हां तीं रक्तभरीत वस्त्रें आणि ते नेत्र ठेविले तेव्हां त्या अतिशय भयाभीत होत्सात्या खालीं वसून त्यांनीं तीं वस्त्रें आपल्या पुढ्यांत ओढून घेतलीं आणि ह्मणाल्या “ काय हें दुश्चिन्ह ”! हे त्यांचे शब्द ऐकून मी खिन्न मुद्रेनें तुमच्या विषयीं विपरीत भय

दर्शवून अधोमुख होत्साता स्तब्ध राहिलों. तेव्हां त्यांची खात्री होऊन त्याहीं शोकास आरंभ केला. त्या ह्मणाल्या “ देवारे देवा ? काय हा विपरीत खेळ ओढविलास मज भोंवता ? ”

भर्तृहरि.—खरेंचहो खरेंच ! प्रिये, तुझ्या भोंवतें मीच चांडाळानें विपरीत ओढविलें ! बरें हिंमतराव, ती आणखी कांहीं बोलली काय ?

हिंमतराव.—“ खुंटलं का माझं सुख ! पुरली का माझी हौस ! भरलीं का पुरीं शंभर वर्षे ! देवा शेवट का आणिलास विनोदाचा ! ” इत्यादि बोलून हुंदकाहुंदकी रडूं लागल्या. तें पाहून दासींनीं शोक करण्याचें कारण काय ह्मणून जेव्हां त्यांना विचारिलें तेव्हां त्यांनीं मोठ्या अट्टहासानें उत्तर दिलें कीं, “ या सर्व चिन्हांवरून मला धडगत नाहींग दिसत. आतां उघड मात्र काय तें कळण्याची अवधी राहिली आहे. मग खुशाल ध्यावी ज्याची त्यांनीं प्रतीति. आणि तुझीच व्हा याचे साक्ष. हा जीव त्या पायांवरून ओवाळून टाकीन. मेला आज नाहीं शंभर वर्षांनीं तरी जाणारच. ” इत्यादि बोलून मोठ्या आवेशानें मला प्रश्न केला कीं, “ सांगा एकदाचं ? कां फोडूं कपाळ ? ” हें बाईसाहेबांचें भाषण ऐकतांच आपल्या शिकवणीप्रमाणें ह्या अमंगळ वाचनें “ स्वारी शिकार खेळत असतां, व्याघ्रानें कीं हो त्यांस फाडून खाळें. ” असे दुष्ट शब्द उच्चारिले त्या बरोबर केळ जशी उमळून खालीं पडते तद्वत् बसलेल्या जागीं धरणीवर आंग टाकून बाईसाहेबांनीं प्राणत्याग केला !

भर्तृहरि.—हाय हाय ! मज दुष्टास प्रतीति काय दाखविली ही सतीने ! मी अविचाराने तुझी प्रतीति पहात आहे. हे तूं जाणत असतांहि कशीगे परलोकवासी झालीस !! माझे मूर्खपण तुला सहन होईना ह्मणून काय जिवाचे मातेरे केलेस ? अरे, ईश्वरा कसा मी अधम जन्मलों ! शास्त्रीनुवा, माझे कापट्य सर्वस्वी सुशीलेने जाणिले हो जाणिले ! !

शास्त्री.—होय. या सर्व हकीकतीवरून आपल्या सतीने हे सर्व जाणून बुध्या स्वर्गलोकीं गमन केले असे सिद्ध होते. आतां यमधर्माच्या कर्तृत्वाचा जो आपणांस संशय होता तो फिटला. सत्ताधारीच साध्वी ती ! तिने आज्ञा केल्याशिवाय मृत्यूची तरी काय प्राज्ञा होती तिला शिवायाची !

प्रधान.—सारांश पतिव्रता स्त्रियांस असत्याचा पत्ता लागल्याविना रहाणे नाही; हे खरे. आणि बाईसाहेबांनी तरी आह्मां कोणास त्यावेळीं न कळविण्याचा हेतु हाच असावा कीं, त्यांहीं योजिलेल्या कर्मांत अडथळा येऊ नये. (हिंमतरावाकडे वळून). अहो, तुझीं तरी हा प्रकार घडून आल्यावर वाज्यांत कोणास कळवावयाचे होते ?

हिंमतराव.—महाराज, क्षमा असावी. हा आगंतुकीचा अघटित प्रसंग पाहून मी इतका भांबावून गेलों कीं, पुढे काय करावे, कोठें जावे, कोणास कळवावे हे कांहींच सुचेनासे झाले. आपणास येऊन भेटावे असे एकवार मनांत आले होते; तरी मला धीर झाला नाही.

ह्मणून तसाच तावडतोव महाराजांस हा वृतांत कळवि-
ण्यास गेलों.

भर्तृहरि.—हिंमतराव, आपण जिव तोडून सांगत
होतां तरी मज दुष्टावर कसें हो संशयाचें दडपण पडलें
होतें ! प्राणवह्मणे, तुझी प्रतीति घेतली ह्मणून कायगे तूं
मजवर रुसून मला जर्गी तोंड दाखवावयास नकोसें केलेंस !
आतां हें काळें तोंड कोठें लपवूं ! मला कशीगे दुष्टबुद्धि
सुचली. कसागे मी तुझ्या सुखाचा अंत आणिला ! का-
यगे तुला वाटलें असेल त्यावेळीं ! हरहर ईश्वरा मी
खाटक्यानें प्रियेच्या गळ्यावर कशीरे सुरी ठेविली ! हाय
हाय !! (वक्षस्थळ बढवितो).

प्रधान.—महाराज, हें काय ! होणार तें झालें !!
ईश्वरेच्छेपुढें आपलें काय चालतें ! आतां असा व्यर्थ
शोक कोठपर्यंत बरें करणार !!

श्लोक (शार्दूलविक्रीडित).

राजेंद्रा कर जोडुनी नमितसें, दीनापरी त्वत्पदा ।

येऊनीं नगरीं सुपालन करी, वारी प्रजाआपदा ॥

कैलासीं चढली सुशील सति ती, आतां न दीसे कदां ।

हे शंभो तव धाम तें जननिशीं, मीळो सुखें सर्वदां ॥ १ ॥

बाईसाहेबांस ईश्वर सुखाची जागा देवो. त्यांच्या
मृत्यूपासून आपणासच काय पण एखाद्या स्तनपान कर-
णाऱ्या बालकाची आई अवचित् मृत्यू पावली असतां
त्यास जसें दुःख होतें तद्वत् आपल्या राज्यांतील प्रत्येक
मानवी प्राण्यास झालें आहे. कारण, या कनवाळू मा-
तेची कृपाच सर्वांवर या परीची होती. तेव्हां अशा

वेळीं पित्यानें आपलें दुःख आवरून बालकांचें शांतवन करावें कीं स्वतः आपल्या गतभार्येसाठीं मोठ्या अट्टाहासानें शोक आरंभावा ? याचा न्याय आपणच करावा.

भर्तृहरि.—प्रधानजी, आतां मजजवळ कसचा न्याय ! मी सर्वथा अपराधी कीं हो झालों !! स्वाभाविक मृत्यूची गोष्ट निराळी आहे. पण ज्या पित्यानें बालकांच्या आईवर शस्त्र धरिलें; त्या घातकी पित्यानें त्यांचें शांतवन कोणत्या मुखानें करावें ? सांप्रतचा न्याय तद्वत् आहे. याजकरितां आपण व शास्त्रीबुवा नगरांत जाऊन प्रजेचें शांतवन करून त्यांस सुख द्यावें. व सुभटवीर्यास गादीवर बसवून राज्याची सर्व व्यवस्था पहावी. स्वस्त्रीहननाच्या महत् दोषानें मला पदच्युत केलें आहे, ह्मणून या उपर मी सिंहासन स्वीकारणार नाहीं !!

सुभटवीर्य.—दादा, नका हो असें झलमलतें बोलूं ! हे तुमचे शब्द माझे हृदय कीं हो भेदून टाकितात. नको हो नको, मला तुमचें राज्य धनादि कांहीं नको !!

भर्तृहरि.—(लडिवाळपणें सुभटवीर्याची पाठ थोपटून). बाळा सुभटवीर्या, असा भिऊं नकोस. माझे शेवटचे शब्द ध्यानांत ठेव. ईश्वर तुला सुखी करून आह्मां सर्वांचा विसर पाडील.

पद.

चाल—उद्धवा शांतवन कर जा.

वा सुभटवीर्य मम प्राणा, नगरा प्रति त्वां जावें ॥ घृ० ॥

सूदीन पाहुनी त्वां वा, राज्यासनि आरुढ व्हावें ॥

मृदुवचनि सकल प्रजेतें, मम दारुण वृत बोलावें ॥

अश्वासुनि सौख्य तयातें, मम दुःखचि विलया न्यावें ॥ चाल ।
कसें दैवें विपरित केलें, ऐन रंगि वा फसवीलें ॥
हृदय पोळत विरहानलें, अजि सर्वहि शून्य जहालें ॥ वा० ॥
हे सुभटवीर्या, तूं राज्यासनारूढ झाल्यावर.—

पद.

रागिणी भैरवी—ताल दीपचंदी.

प्रजापालन योग्य करावें । राज्यधर्मा धूर्त रहावें ॥
वित्त येतां मत्त न व्हावें । अमाथांशीं दुःख न द्यावें ॥
परधन विषतुल्य गणावें । मातृसम पर स्त्रीस भजावें ॥
उपजुनि तुवां सुकृत करावें । कीर्ति रूपें मागें उरावें ॥
(सद्गदीत अंतःकरणानें). बाळा सुभटवीर्या.—

पद.

रागिणी भैरवी—ताल दीपचंदी.

वदवत नाहीं, आतां मजसीं । कपटें वधिली, निजपत्नीसीं ॥
उपजुनि झालों, कलंकि ऐसा । ढाग लाविला, पौरव वंशा ॥

शास्त्री.—महाराज, हें काय नाहीतेंच ! स्त्रीहत्येचा
दोष आपणावर कां ओढून वेतां. स्त्रीपुरुषांचे काय थोडे
विनोद होत असतात. तशांतलाच हा एक ! बाईसाहे-
बांचें काय पूर्वप्राक्तन ह्मणून आज ही त्यांना बुद्धि
सुचली, यांत तुह्मीं दोषीते कसे ठरलां ? आतां झाली
गोष्ट येत नाहीं; तेव्हां व्यर्थ विलाप करीत वसणें तरी
काय उपयोगाचे ? पहा, शान्तिपर्वांत सांगितलें आहे.

सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा यदि वाप्रियम् ।

प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजिता ॥

“ सुख किंवा दुःख, प्रिय किंवा अप्रिय जें जें ज्या

ज्या काळी प्राप्त होईल तें तें त्या त्या काळीं खेद न करितां ग्रहण करावें" असें असून आपण सूत्र असतां काय बरे हें आरंभिलें आहे ? विचार करा. आपणास कांहीं सांगितलें पाहिजे असें नाही. विवेकबुद्धीनें झालेल्या दुःखाचें शमन करून आपल्या वाड्याप्रत चलावें आणि चालत आलेल्याप्रमाणें गादी चालवून आपल्या गतभार्येचीं श्राद्धादि उक्त कर्मे करावीं, व त्या साध्वीस स्वर्गलोकीं सदैव सुख मिळावें अशा हेतूनें पुष्कळ रीतीनें दानधर्म करावा. हेंच आपलें पुढील कर्तव्य होय.

धर्तृहरि.— पद.

रागिणी भैरवी—ताल दीपचंदी.

बोधितसा कों, तुझि मज स्वामी । सौख्य न जीवा, वांचुं कसा मीं ॥
विरह प्रियेचा, सोसत नाहीं । नको नको मज, राज्याश्रमही ॥

शास्त्रीबुवा, प्रियेवांचून मी कोणत्या रीतीनें हो ऐहिक सौख्य भोगूं ? आतां त्या मंदस्मितयुक्त मुखांतील मधुर शब्द मी ऐकेन काय ? नेत्रकटाक्षांनीं पहात, गजगतीनें चालत, आणि स्वहस्तेकरून मधूनमधून हृदयावरील वस्त्रपल्लव चढवीत आहे असें तें चित्तवेधक तरुण रुपडें ह्या दृष्टीस आतां पडेल काय ? ज्या ज्या स्थानीं प्रियेसह विलास विनोद केले आहेत तीं तीं स्थळें मला आतां रमणीय वाटतील काय ? नाहीं, त्यापेक्षां हें स्मशान बरें ! किंवा माझी प्रिया स्वर्गीचा सुख सोहाळा भोगण्यास गेली आहे तेथें तिला जाऊन गांठावें हें बरें ! अहाहा ! प्राणेश्वरी, मजवांचून कशीग स्वर्गीचा सुख-सोहाळा तूं एकटी भोगिशील ! (असा शोक करीत क-

रीत स्त्रियेच्या सरणाजवळ येऊन जमीनीवर अंग टाकि-
तो व लागलाच वर उठून हृदय पिटीत बसतो).

शास्त्री.—(निरुपाय होऊन प्रधानास). आतां
मात्र या शोकाची सीमा झाली. आपला तर बुवा सर्व
उपाय हरला ! हे इतक्या अज्ञानांत शिरतील असें
नव्हतें हो मला वाटलें. पुढें यांजला कोणती युक्ति यो-
जावी ! काय तान्हें बालक आहे कीं त्यास उचलून
न्यावें ? ईश्वरा, तूं कसारे ह्या पुण्यश्लोकाच्या हृदयापा-
सून इतका भिन्न राहिलास ! कशीरे तुला महाराजांची
करुणा येत नाही ! कोणरे तुजवांचून आतां हें संकट
निवारणार ! !

(इतक्यांत मध्यमवयाचे, शरीरवांध्यानें सरळ, उंची साधारण
असून मस्तकास भगवा रुमाल बांधलेले, लहानशीच दाढी, विशाळ
भाळ, आकर्णनेत्र असून कानांत मुद्रा, सर्वांगीं भस्म चांचलेले, भ-
गवी भूषित मेखला असून कौपीनपरिधान केलेंले, अंगांत भगवी
कफणी, त्याजवर शैली, कंठावरोवर रुद्राक्षमाळा बांधलेले, एका क-
क्षेस मृगाजिन, व दुसरीस झोळी, पायीं पादुका, एका हातांत जप-
माळ व दुसऱ्या हातीं कुमंडलीनामक तुंबिनीपात्र अशा थाटानें
श्रीसद्गुरु गोरक्षनाथ स्वछंदें स्मशानाप्रत प्रवेश करितात).

गोरक्षनाथ.— पद.

राग गौरी ताल—एकताल.

मी तो बैरागी बैरागी, नाथ दीक्षेचा योगी ॥ धृ० ॥ मी० ॥

निरभ्रम हो केलें नाथें, वाजवूनी पुंगी ॥ १ ॥ मी० ॥

माया प्रकृति त्रिगुण तत्त्वे, शुभाशुभ या अंगीं ॥ २ ॥ मी० ॥

होऊनि.योगी खेचरी शयनीं, उन्मनीतें भोगी ॥ ३ ॥ मी० ॥

येणें नाहीं जाणें नाहीं, चालत मीन मार्गीं ॥ ४ ॥ मी० ॥

सत्रावीचें पान करूनीं, चढलीसे गुंगी ॥ ५ ॥ मी० ॥
 मन नाहीं मग विवेक कैचा, सदा चंगीभंगी ॥ ६ ॥ मी० ॥
 देव नाहीं भक्तिहि नाहीं, भक्ति कोणाजागीं ॥ ७ ॥ मी० ॥
 ज्ञान विज्ञान सर्वचि मुरो, नाथपदसंसर्गी ॥ ८ ॥ मी० ॥

काय तरी नाथविश्वंभराच्या मायेचा विचित्र विश्व-
 खेळ आहे हा ! सावित्रीसीं मिळून जग सृजितो, लक्ष्मी-
 तें मिळून पाळितो आणि उमेशीं रुसल्यावर सर्वांचें वा-
 टोळें करून एकटाच स्मशानांत बसतो. असा तो स्म-
 शानवासी माझा सद्गुरु आदिनाथ भोलाशंकर त्याची
 जै, जै, जैभोलानाथ. (जपमाळा भाळीं लावून नमन करितो).

भर्तृहरि.— (चितेजवळ बसून कपाळाला हात
 लाविला आहे).

पद.

चाल—आहारे दैवा.

अहारे कर्मा अघटित कैसें केलें । विनोदें कैसें भायें मारविलें ॥१॥
 पाहूं जों गेलों प्रतीति बोलाची । न कळे ती करणी विपरीत दैवाची ॥
 कैसा मी झालों स्वहिताचा वैरी । मारीली ऊरीं विनोदें हे सूरि ॥ १ ॥
 स्वहस्तें सद्ना लावियेला अग्नी । पाहिली प्रतीति विघातें पिऊनीं ॥
 देहार्शीं जाळी विरह दुःखार्शीं । काय विधात्या लिहिलें रे प्राक्तनीं ॥२॥
 मुकलों ऐहिक स्वार्थ परमार्थासीं । जगदीशा कैसा मजवर कोपलासी ॥
 न पाही आतां मम अंत हृषीकेशी । सत्वर नेईं मजला प्रियेपार्शीं ॥३॥

गोरक्षनाथ.—(शोकाचा ध्वनि परिसून विस्मित
 होत्साते पुढें जातात आणि भर्तृहरीच्या समीप येऊन
 त्यास नकळत उभे रहातात व आपणाशींच). अरेरे !
 हा भर्तृहरि राजा मोठा विचारी, कुशल, धैर्यवान् वीर असा
 असतांही यास स्त्रीमोहमायेनें किती व्यापिलें आहे हें?

अस्तु. ज्याअर्थी मी यास प्रथम अभिवचन दिलें आहे त्याअर्थी आज याला भेट देऊन भ्रमविमुक्त करणें योग्य आहे ! (इतक्यांत).

भर्तृहरि.— अंजनीगीत.

पंचप्राणा, अर्पुनि मजशीं । ऋमीत असतां, सुख सदनाशीं ॥
 अवचित निष्ठुर, कवणें द्वेषीं । झालों मी सखये ॥ १ ॥
 कधींग वीसंवीलें नव्हतें । मम मानस हें, त्यानें विरतें ॥
 घडोघडी तव, नाम स्मरतें । जाळितसे हृदया ॥ २ ॥
 पुढील सौख्या, त्वां आठविलें । इहलोकातें, क्षणांत त्यजिलें ॥
 अपार सौभाग्या मिळविलें । झालिस उतराई ॥ ३ ॥
 न जाणतां मी, तुझ्या वर्मा । आचरिलें त्या, अघटित कर्मा ॥
 अंतीं रक्षीलें स्त्रीधर्मा । अद्भुत प्रतापें ॥ ४ ॥
 केवी बुद्धी, मजला झाली । विपरित वांच्छा, सहजी सुचली ॥
 पातिव्रत्याची, सीमा केली । हे प्रीयोत्तमे ॥ ५ ॥
 पडशी या भयें, करधरुनीं । लग्नीं पाठ्या, चढलिस जपुनीं ॥
 स्वर्गीं चढशी, मज सोडूनीं । कशी प्राणेश्वरी ॥ ६ ॥
 गेली जेथें, मम पिंगळा । तें स्थळ आर्जीं, पाहिन डोळां ॥
 कैलाशींचा, सुख सोहाळा । न भोगी एकटी ॥ ७ ॥
 देवां तुजला, येवो करुणा । न करी आतां, माझी छळणा ॥
 सत्वर दाऊनीं, तव चरणा । भेटिव प्रियसखी ॥ ८ ॥

गोरक्षनाथ.—(राजाच्या अगदीं निकट येऊन जवळच्या एका विस्तीर्ण पाषाणावर आपल्या हातांतील कुमंडली कांहीं संकेतानें सोडितात; त्याबरोबर तिचे तुकडे तुकडे होतात. तीस अनुलक्षून).

दिंडी.

अहा कुमंडली भग्न कशी झाली । जर्नीवनीं मजशि होति तीरिझाली ॥
 नग्न झाले हे तीजवीण पाणी । तृषित होतां मी कोण पाजि पाणी ॥१॥

(१००)

अहा ! कुमंडली, नित्यशः मजबरोबर वागत असतां
आज कशीग तूं मला टाकून गेलीस ? आतां तान्हेल्या
वेळीं मला कोणग पाणी पाजील ! तुझ्यावांचून ह्या हा-
तांस कितीग विशोभितपणा आला हा !

भर्तृहरि.—(कपाळास हात लावून गर्हिवरत).
अहा पिंगळे ! कायग मी आतां करूं !!

साकी.

न गमे क्षणभर तुजविण सखये, मन हें व्याकुळ आतां ॥

तव मुखचंद्रा पाहे जेव्हां, द्रवतपरि सोमकांता ॥ १ ॥

अरेरे ! प्रियेचा मुखचंद्रमा पाहून ज्या मनास प्रेम-
पाझर सुटावा, व जें आनंदांत गढून जावें, तें जसा उ-
दकांतील मीन उकिरज्यावर पडल्यानें तळमळतो तद्वत्
झालें आहे ! अहा ! काय तरी तें सुखदायक मुख ! किती
तरी त्याचें तें अप्रतिम तेज !! त्याची तुलना करण्यास
चंद्रसुद्धां शक्तिमान होऊं शकणार नाहीं. कारण.—

दिंडी.

किती वर्णू त्या प्रिये पिंगळेशीं । वदन जीचें लाजवी चंद्रमार्शी ॥

सोम तोहि कलंकी सकळां दीसे । परी प्रीया त्यावीण मला भासे ॥१॥

चंद्रास कलंकानें न्यूनता आणिली आहे, तेव्हां
माझ्या प्रियेच्या निष्कलंक मुखार्शीं त्याची साम्यता
कशी होईल ? अहा भक्तवत्सला ! आतां कोठेरे तें
मुखकमल पाहूं ? (स्तब्ध रहातो).

गोरक्षनाथ.—(कुमंडलीचे तुकडे गोळा करून).
हाय हाय कुमंडले, कायग हें विपरीत केलेंस ! आतां
कोणाच्याग संगतीनें मी राहूं !

(१०१)

दिंडी.

अहा कुमंडली संगतीस होती । जीव निरंजनी सद्वतीस नेती ॥
कसा दुस्तर हा विरह भोग आला । अनाथनाथा अजि पाव अकांताला १

अहा कुमंडले, कायग तुझ्या संगतीचें फळ सांगूं ?
आशा तृष्णा या मनोविकारांचा त्याग करून ज्यांनीं
तुला प्रिय करून ठेविलें आहे; त्यांची केवळ तूं मूर्तिमंत
सद्वतीच होय. हे आदिनाथा, हे स्मशानवासी शंकरा,
तूं येथें असतां या शोकानें मला कसेरे गांठावें ? आतां
यांतून मुक्त करणारा तुजवांचून कोणरे आहे !

भर्तृहरि.—(चित्तस प्रदक्षणा करून). अहा पिं-
गळे, अहा प्राणप्रिये, अहा आनंदोद्भवे ! कसागे सर्वपरी
माझ्या जीविताचा नाश केलास !

साकी.

प्रपंचकोटें रचिलें होतें, पिंगळ नामें वृक्षीं ॥

कुदैववातें वृक्ष उमळला, दिन भर्तृहरी पक्षी ॥ १ ॥

अहा, पिंगळानामें प्रिय वृक्षावर प्रपंचरूप घरटें क-
रून मी किती आनंदानें इहलोकीचें सौख्य भोगित
होतीं. इतक्यांत दुर्दैवाचें वादळ सुटून तो वृक्ष उमळून
पडावाना ? अहा माझ्या प्रियेच्या लावण्याचें वर्णन
कितीह्मणून करूं ? पहा.

दिंडी.

कटी लाजवी सिंहास हरिण बाळें । झुरत होतिं बघूनियां नयन काळे ॥
दंत हिऱ्यांच्या झळझळीत पंक्ती । ओंठ पोंवळ्या जणो हिणावीती ॥ १ ॥
बोल बोले ती कोकिलेसमान । चाल चाले दे तीस गजहि मान ॥
शुभ्र पोट्या कर्दलीच जैशा । काय वर्णू त्या भृकुटि घनू तैशा ॥ २ ॥

कुचलकुच्याकृती दोन तिचे बाहू । कमल देंठची विरहा किती साहू ॥
 राघुचंचू नाशीक सारि मार्गे । गाल लालचि वाखाणुं किती मीगे ॥३॥
 जसा चापापासून बाण जातो । मृगा स्पर्शोनीं प्राण हिरावीतो ॥
 तसा प्रीयेचा नेत्रबाण सूटे । स्मरण होतां काळीज सर्व तूटे ॥ ४ ॥
 कुरळ केशांचा पाश तो बघून । सर्प मानस होतसे उदासीन ॥
 हंस ग्रीवेपरी वांकदार मान । किती वर्षू होतीच रतिसमान ॥ ५ ॥

अशा या सर्व गुणांनीं व अवयवांनीं युक्त असणारें
 माझ्या वल्लभेचें शरीर या अग्नीनें कसें समूळ दग्ध करून
 टाकिलें. हे वैश्वानरा, कांहींतरी विचार करावयाचा
 होतास ? अरेरे किती तरी पाषाणहृदयी तूं ? (मोव्हानें).
 हाय हाय पिंगळे, आतां कायग मी करूं !

गोरक्षनाथ.—(कुमंडलीच्या तुकड्यांकडे टक लावून).

अहा कुमंडले, मम चित्तस्थैर्यके ! अहा कुमंडले, वै-
 राग्यजननि ! अहा कुमंडले, मोक्षदायके ! अहा कुमं-
 डले, कसेंगे मला त्यागिलेंस ! !

भर्तृहरि.—(गोरक्षनाथ यांस क्रोधानें). अरे जो-
 गड्या, हें तूं काय आरंभिलें आहेस ? मी दुःखानें विव्हळत
 असतां त्वां भिक्षुक तापस्यानें अशा वेळीं मज राजाची-
 निर्भर्त्सना करावीस हें तुला योग्य आहे काय ?

गोरक्षनाथ.—हे राजा, यांत मी तुझी निर्भर्त्सना ती
 कशी केली ? जसें तुझ्या प्रियेचें तुला दुःख झालें आहे
 तद्वत्च माझी प्रिय सोबतीण कुमंडली एकाएकी पडून
 भय झाली ह्मणून तिजकरितां मी विलाप करीत आहे !

भर्तृहरि.—(विस्मित होत्साता). कुमंडलीकरितां
 इतका विलाप केला पाहिजे असें नाहीं. कारण, ती
 तृबिनीची असून तिजसारखी दुसरी सहज प्राप्त करून

घेतां येईल. अथवा मी ती सुवर्णाची करून देईन. तेव्हां तुम्हींच विचार करा कीं, तुमचें दुःख माझ्या दुःखाची साम्यता कसें करील ?

गोरक्षनाथ.—राजा, दुःखाचें प्रमाण मनाच्या स्थितीवर असतें. तें हानीच्या न्यूनाधिक्यावर नसतें. सांप्रत तुम्ही तशीच माझ्या मनाची स्थिति झाली आहे; तेव्हां आपणा उभयतांचें दुःखहि समानच असलें पाहिजे ! पहा, जी विचाराची योजना प्रसंगी दुसऱ्यास सांगतो तीच स्वसंकटसमयीं आपण योजावयास चुकतो; ह्मणूनच आपणास अतिशय दुःख भोगावें लागतें. आतां मला जर दुसरी कुमंडली मिळावी; तर हे राजा, तुला या भूतलावर अन्य स्त्रियांचा दुष्काळ पडला आहे कीं काय ?

भर्तृहरि.—बुवाजी, स्त्रियांचा दुष्काळ आहे असें नाही. पण माझ्या प्रियेसारखी रूपानें, तशीच गुणानीं माझे मन आकळून घेणारी या कुमंडळावर दुसरी स्त्री मिळणें कठीण ! तिणें जें जें सौजन्य दाखविलें आहे, त्याचें स्मरण माझ्या हृदयांतून आजन्म जाणार नाही. आणि तें स्मरण राहिल तोंपर्यंत दुःखहि कमी होणें नाही. हें मी खात्रीनें सांगतो.

गोरक्षनाथ.— साकी.

देखत नैनसे झुटीकाया, केव गफलतमो पडा ॥

जिस गुणसे तुम बखानतय है, जीवति जद तूम खडा ॥

सुन सुन रायाजी, अब भोलानाथ कहो जी ॥ १ ॥

राजा, डोळ्यांदेखत या शरीराची काय वाट झाली

हैं पाहिलेंसना ? अशा या नाशवंत शरीराची किती हळहळ करशील. ज्या गुणांचें स्मरण होऊन तुला दुःख होत आहे. ते गुण शरीराचे नव्हेत मायेचे होत. आणि ती माया तुझ्याजवळ सतत उभी असतां तूं शोक कोणाकरितां करितोस ?

भर्तृहरि.—माझ्या पिंगळानामें स्त्रीकरितां.

गोरक्षनाथ.—पिंगळा या नांवाच्या शरीराचा तुझ्या शरीराशीं स्त्रीसंबंध होता खरा, पण तें गत झाल्याविषयीं शोक कोण करितें ? शरीर कीं माया ?

भर्तृहरि.—महाराज, मायायुक्त शरीर मृत झाल्याचा शोक मायाच करिते. कारण, शरीरसंबंधाच्या अन्वये माझ्या मायेचें आणि त्या शरीराच्या मायेचें विशेष संघटण होतें ह्मणून.

गोरक्षनाथ.— साकी.

माया तेरी काया तेरी, कहत तुम कोण न्यारा ॥

काया माया सब कुच झूटी, दिखले अंतर प्यारा ॥

सुन सुन रायाजी, अब भोलानाथ कहोजी ॥ १ ॥

माझी माया, माझें शरीर, असें ह्मणतोस तर यांचा प्रथमपुरुषीं संबंध दाखविणारा तो तूं कोण ?

भर्तृहरि.—(हे कोणी विवेकी साधु आहेत असें लक्षांत येऊन नम्रहोत्साता). महाराज, मला यावेळीं कांहींच सुचत नाहीं.

गोरक्षनाथ.—सुचेल कसें, पहा—

श्लोक.

न तथाऽस्य भवेत्क्लेशो बंधश्चान्यप्रसंगतः ।

योऽपित्संगाद्यथा पुंसो यथातत्संगिसंगतः ॥

भागवत टीका.

ओढ्या.—अविद्येच्या अनंतकोटी ॥ जाणपां स्त्रीसंगाचे पोटीं ॥
 अधर्माचा भडका उठी ॥ योषिता दृष्टी देखतां ॥१॥
 जें महा मोहाचें मेळवण ॥ जें खवळल्या कामाचें इंधन ॥
 जें वाचेचें परम मोहन ॥ अधःपतन ते योषिता ॥२॥
 जे मदनाचे तिखट बाण ॥ जें मायेचें चक्र जाण ॥
 जें अंधतर्मीचें पूर्ण ॥ भरितें तें जाण योषिता ॥ ३॥
 होकां जीचेनिसंगती ॥ आंधळी होय मननशक्ती ॥
 जी वाढवी नाना आसक्ती ॥ जीचेनि विस्मृती नि-
 जस्वार्था ॥ ४ ॥

एकनाथ.

साकी.

आत्मग्यानकी सुज खोते है, जदस्त्री होवत प्यारी ॥
 अलट पलटका भाव बताके, तुजकू मोनी डारी ॥
 सुनसुन रायाजी ॥ अब भोलानाथ कहोजी ॥ १ ॥

राजा, स्त्रीची नुसती आठवण झाल्याबरोबर ज्ञान आणि ध्यान एकीकडे राहते. मग तिच्याशीं नित्यशः सहवास असल्यावर आत्मस्वार्थाची विस्मृति पडेल यांत नवल तें काय? पहा, स्त्री ही केवळ काळसर्पिणी होय. ती ज्याच्या कंठास झोंवते त्याच्या शरीराची व वित्ताची हानि करिते. तिचें विष इतकें दुर्धर आहे कीं, तें ज्यांस चढतें ते विषयांध होतात. व सरळ मार्ग टाकून आडव्या तिडव्या मार्गानें धांवून शेवटीं खळग्यांत पडतात. ह्मणजे अधोगतीस जातात. अशा स्त्रीचा तुला निजध्यास लागला आहे तेव्हां तूं कोण हें तुला कसें सांगतां येईल !

भर्तृहरि.—(गोरक्षनाथाच्या कानांतील कुंडलें, पेहराव वगैरे पाहून व बोल ऐकून तो नाथपंथी आहे असें

घोरण बांधून). नाथजी, आपण ह्मणतां त्याप्रमाणें माझी पिंगळा धर्माआड येणारी नसून राजप्रकरणी व्यवस्थेचीहि तिच्या संगतीनें आजपर्यंत मला कोणतीच विस्मृति पडली नाही. पण आतां मात्र तिच्या वियोगामुळे मला कांहींच सुचेनासें होऊन सर्व कारभार जिकडच्या तिकडे राहिला आहे ! प्रिये, आतां तुजवांचून मी कसेगे दिवस कंठूं ? देवा, नाहीरे नाही. प्राणसखीचा वियोग मला आतां विलकूल सहन होत नाही. हरहर, दीनवत्सला !

साकी:

कोठें मम प्रियेतें पाहूं, कैसा वियोग साहूं ॥

तुजविण झालों मी परदेशी, कवणें ठाईं राहूं ॥ १ ॥

काय करूं मज कांहीं गमेना, प्रीये तव वीयोगें ॥

राहुनि शुभतें कायचि करणें, तुजविण सखये मागें ॥ २ ॥

गोरक्षनाथ.—(आपणाशींच). ह्या राजाची चित्तवृत्ति स्त्रीमोहानें अगदीं गुंग झाली आहे; त्या योगें हा अद्याप शुद्धीवर येत नाही. आतां यास काहींतरी चमत्कार दाखवून ताळ्यावर आणिलें पाहिजे. (उघड). राजा, पिंगळेमुळे जर तुझा सर्व कारभार जिकडच्या तिकडे राहिला आहे तर आतां माझ्या वचनावर विश्वास ठेवून असें कर कीं, तिला तिच्या नांवानें त्रिवार हांक मार; ह्मणजे जो चमत्कार घडून येईल तो पाहून पुढें तुला जें करणें असेल तें त्वां सुखें करावें.

भर्तृहरि.—(कांहींसा विस्मित होत्साता मनांत). हें हा तापसी काय सांगतो ? ईश्वरकरणी अगाध आहे !

तो काय न करील ! (मोठ्यानें उघड हांक मारितो). हे पिंगळे, हे सत्वशीले पिंगळे, हे कुलोद्दारे पिंगळे.

(इतक्यांत सर्व स्मशानभर समानरूपांच्या अशा पिंगळाचीं पिंगळा प्रगट होतात. भर्तृहरि त्यांस पाहून चकित होत्साता खालीं पहात स्तब्ध रहातो).

गोरक्षनाथ.—हे राजा, आतां पहातोस काय ? त्यांतून आपली पिंगळा ओळखून हातीं धर. आणि तिला सदनाप्रत नेऊन सुखानें राज्य कर.

भर्तृहरि.—(हा सर्व विलक्षण चमत्कार पाहून गोरक्षनाथास ओळखितो व सद्वदित होत्साता त्याच्या चरणाप्रत मिठी घालितो).

पद.

चाल—नको नको स्त्रिसंग नाम ग्रहण सर्वथा.

नको त्यजूं दयाघना दीनवत्सला ।

पतित ह्यणुनि नाथ चरणीं देह अपिला ॥ नको० ॥ धृ०॥

काम लोभ मोह यानि देह पीडिला ।

अकस्मात येउनियां दीन रक्षिला ॥

कृपा तुझी काय वाणु अल्पही मती ।

बोध पान मना करुनि चुकवि दुर्गती ॥

नाथपदीं चित्त जडो पुरवि कामना ।

स्थीर ठाव देई मना नुरो वासना ॥ नको० ॥

हे दीनदयाळा, सद्गुरु गोरक्षनाथा, मी स्त्रीहत्यारी चांडाळ. मज पतिताचा सांभाळ तुझांवांचून आतां कोण बरे करणार ! आजपर्यंत मी काममोहादि पाशांनीं इतका व्याकूळ झालों होतो कीं, माझी मति सर्व नष्ट होऊन माझ्या स्वहिताचा जणूं काय मी सर्वपरी वैरीच होऊन

राहिलों होतों. पण हे अनाथनाथा, यावेळीं आपण दर्शन देऊन मज पतितास हावेळपर्यंत जरी नानालीला दाखवून सदुपदेश केलात, तरी मज मूढाची मलीन झालेली चित्तवृत्ति पालटेना. असा मी महत् पातकी असतांही मज अनाथाची करुणा येऊन जसे आपण धांऊन आलां तसेच आतां माझा अंगीकार करून मला सद्गति द्यावी. मी आपणास अनन्यभावे शरण आलों आहे.

गोरक्षनाथ.—जशी तुझी इच्छा. जा, स्त्रियेला घेऊन सुखानें राज्य कर.

भर्तृहरि.—नाथजी, आतां नको ती स्त्री आणि नको तें राज्य. अशा या अशाश्वत सौख्यापासून, या प्रपंची दुःखाशिवाय परिणामी दुसरा तो कसचा लाभ ! आतां ही चरणसेवा सोडून ऐहिक सौख्याची इच्छा कोण करील ! अमृत मिळाल्यावर विषप्राशन करील असा मूर्ख कोण आहे ! दिव्य रत्न हातीं आल्यावर पाषाण कवटाळीत कोणी बसावें ! हातींचा परीस टाकून सुवर्णसंचयांत जीव कोणी वेंचावा ! तसें, हे सद्गुरु, आपलें पदकमल सोडून स्त्री राज्यादिकांचा अंगीकार करणार असा मी मूर्ख नव्हे ! पुरे तें ऐहिक सौख्य आणि पुरे तो भोग. आतां मज पतितास क्षमा करून मजवर कृपादृष्टी करावी. आणि या भवसागरांतून मुक्त करून वैकुंठीचें साम्राज्य द्यावें. हेंच वारंवार ह्या पतिताचें नाथांपाशीं मागणें आहे !

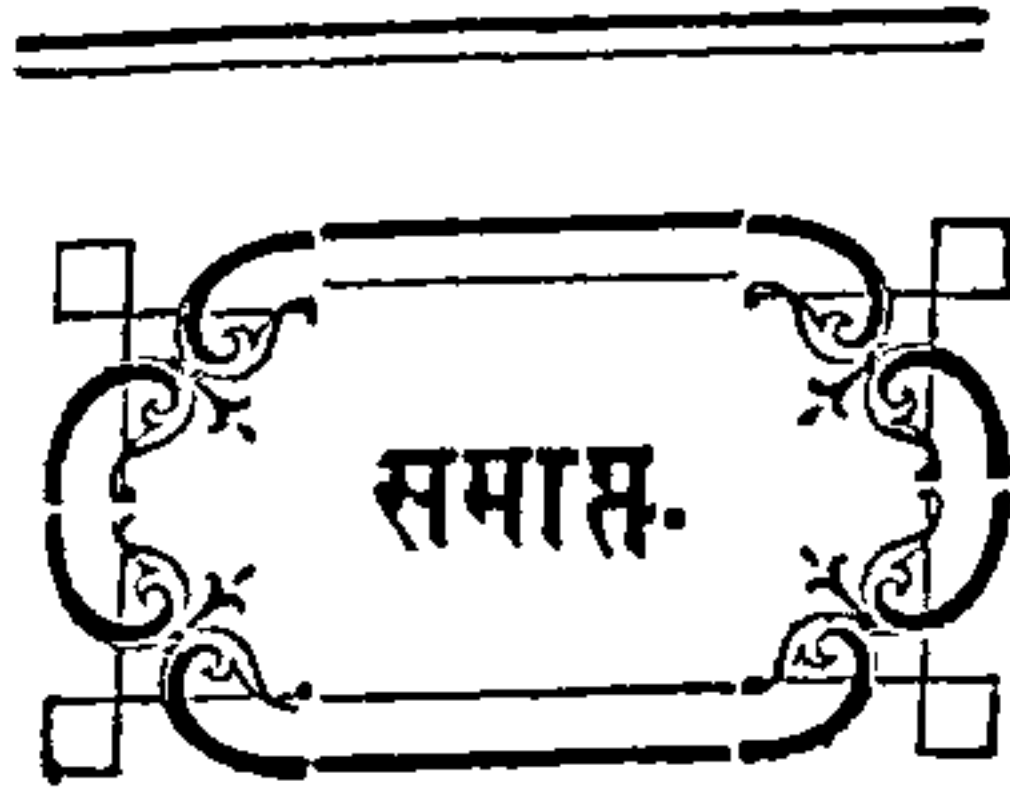
गोरक्षनाथ.—(राजाचे मस्तकावर हस्त ठेवितांच मायेच्या पिंगळा अदृश्य होतात ! हे राजा, तुझे कल्याण

(१०९)

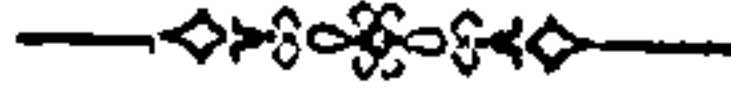
असो. यावत् चंद्र सूर्य तावत् तूं चिरायू ऐस. तुझी मन-
कामना पूर्ण होवो. (हातीं धरून वर उठवितो).

भर्तृहरि.—मी आज ह्या नाथदर्शनानें धन्य झालों.
माझीं सर्व दुरितें जळालीं ! काय माझें पूर्व जन्मार्जित
होतें तें आज मला नाथदर्शन झालें. स्त्रीमोहपाशांत मि-
ळाल्यानें मी अक्षय सौख्यांतून भ्रष्ट होणार होतो तोंच
मला नाथांनीं तें मिळवून दिलें. अहा, किती ही स्त्रीरूप
मोहनी विचित्र आहे. तिच्या पाशांत मिळाल्यावर पुनः
जन्मांतून मुक्त होणें विरळा. ह्मणून ज्यांस ईश्वर प्रा-
प्तीची इच्छा असेल त्यांनीं स्त्री आसक्त न होतां वेळो-
वेळीं अनन्यभावे श्रीसद्गुरु गोरक्षनाथ चरण आठवावे.
ह्मणजे ते तत्काळ भेट देऊन जीवनमुक्ति देतील.

(पडदा पडतो).

या पुस्तकास ज्या सदगृहस्थांनी आपला उदार
आश्रय दिला त्यांचीं नांवे.

नांवे.	प्रती.	नांवे.	प्रती.
डॉक्टर रामकृष्ण नारायण तेंडले... ..	१०	रा.रा. अनंदराव विश्वनाथ- जी चाचड.	१
रावसाहेब गणपतराव मोरो- बा पितळे.	५	,, अ. ल. नवलकर....	१
शेट रनछोडदास रामजी... ..	५	,, अ. शिवशंकरजी पि- तळे.	१
रा. रा. रामचंद्र भास्कर मंत्री... ..	५	,, अंकुश रामचंद्र गाडे- कर.	१
,, चिंतामण भाऊ खेडे- कर.	२	शेट अंवायदास भगवान- दास.	१
,, जनार्दन मोरोबा पा- टील.	२	रा. रा. आत्माराम मुकुंद काळे.	१
,, मुकुंद हरि वैद्य ...	२	,, आत्माराम यादौजी.	१
,, रामचंद्र अण्णा वैद्य.	२	,, आत्माराम रघुनाथ पाटील.	१
,, रामचंद्र बा. परब.	२	,, आप्पा बाजी जोशी उसाडकर.	१
,, रामचंद्र भास्करजी.	२	,, आबाजी सखाराम.	१
,, विनायक दिनाजी.	२	,, आशेना. शिवाजी... ..	१
,, श्रीकृष्ण भवानी. ...	१	,, काशिनाथ नारायण.	१
,, श्रीधर भास्कर. ...	१	,, काशिनाथ रामचंद्र- जी वेलकर.	१
,, अनंता रामचंद्रजी... ..	१	,, केशव अण्णाजी....	१
,, अनंता लक्ष्मण ...	१	,, केशवराव माधवराव.	१
,, अनंता वासुदेव हांडे.	१	,, कृष्णराव अंतोबा....	१
,, अनंदराव श्रीकृष्ण... ..	१	,, कृष्णराव दादोबा....	१
,, अनंदराव ऍड राम- चंद्र... ..	१	,, कृष्णराव नारायणको- ठारे.	१
,, अनंदराव नारायण.	१	,, कृष्णराव भाई. ...	१
,, अनंदराव माहीमकर.	१		
,, अनंदराव लक्ष्मण धुमे.	१		

रा.रा. कृष्णराव भाईसाव.	१	रा.रा. चिंतामण गोविंद...	१
„ गजानन भाऊ वैद्य.	१	„ चिंतामण नारायण	
„ गणपतराव मल्हार		मालाडकर.	१
पुणेकर.	१	„ चिंतामण भास्कर को-	
„ गणपतराव चिंतामण.	१	लट्कर... ..	१
„ गणपतराव नाना...	१	„ चितोवा माणिकजी.	१
„ गणपतराव बाबुराव.	१	„ जगन्नाथ नारायण...	१
„ गणपतराव रघुनाथजी.	१	„ जगन्नाथ नारायण आ-	
„ गणपतराव रामचंद्र.	१	रमाने... ..	१
„ गणपतराव रामचंद्र		„ जगन्नाथशेट ग्वाग-	
कोठारे... ..	१	रकर... ..	१
„ गोपाळ कृष्ण घिसड.	१	„ जनार्दन कृष्णराव	
„ गोपाळ नागनाथ नि-		वगळ.... ..	१
मकर.	१	„ जनार्दन दामोदर...	१
„ गोपाळ नारायण खे-		„ जनार्दन दामोदर कं-	
डेकर... ..	१	दाडे... ..	१
„ गोपाळ बाबू चवाण.	१	„ जनार्दन पांडुरंग....	१
„ गोपाळ रामजी पड-		„ जयराम केशव. ...	१
वळ.	१	शेट जिवनदास देवजी....	१
„ गोपिनाथ रामचंद्र.	१	रा. रा. जी. आर. संजीत.	१
„ गोपिनाथ रंगोवा....	१	मि. जेकव सालोमन. ...	१
„ गोपिनाथ सदानंदजी.	१	„ जोसेफ स्यामुएल...	१
„ गोविंद नारायण....	१	मे. डब्ल्यू. एँल. एँन्ड. वी.	
„ गोविंद मोतिराम मुंज.	१	टी. धुमे.	१
„ गोविंद रामचंद्र....	१	रा. रा. तुकाराम नाना....	१
„ गोविंदराव डी. वा-		„ शंभूक हरवाजी. ...	१
डिया.	१	„ दत्ताराम गणेश पतकी.	१
„ गोविंदराव मोरशेट.	१	„ दयाराम दत्तोवा....	१
„ गोविंदराव विठ्ठलराव.	१	„ दाजीबा बाबाजी....	१
„ गंगाधर वासुदेवजी.	१	„ दादोबा मोरोबा मंत्री.	१
„ गंगाराम बावसोबा		„ दामोदर बाबुलजी...	१
रेळे.	१	„ दिनानाथ गोपाळ...	१

शे. दुल्लव लालदास. ...	१	रा.रा. परशुराम कुशावा आ- चार्य... ..	१
रा. रा. धोंडू कृष्णाजी....	१	„ पांडुरंग धर्माजी. ...	१
„ धोंडो रामचंद्र भुर्के.	१	„ पांडुरंग मोरेश्वर....	१
„ नरहर केशव. ...	१	„ पुष्पोत्तम सुंदर. ...	१
„ नानाभाई गोपिनाथ छापवाल.	१	„ पंढरिनाथ दिनानाथ.	१
„ नानाभाई नारायण पितळे... ..	१	„ पंढरिनाथ बाबाजी रेळे... ..	१
„ नानाभाई भास्करजी.	१	„ बळवंत विठ्ठल पेंढार- कर... ..	१
„ नारायण आर. परळ- कर... ..	१	„ वा. अ. कोठारे...	१
„ नारायण उपेंद्र मा- स्तर... ..	१	„ बापूजी बाळकृष्ण...	१
„ नारायण केरोबा....	१	„ बाबाजी गणपत पिं- गळे... ..	१
„ नारायण केरोबा....	१	„ बाबाजी पांडुरंग हट- कर... ..	१
„ नारायण केरोबा....	१	„ बाबाजी रघुनाथ. ...	१
„ नारायण गणशेट....	१	„ बाळकृष्ण महादेवराव.	१
„ नारायण गोविंद माड- गांवकर... ..	१	„ बाळकृष्ण वामनराव भिसे... ..	१
„ नारायण गंगाधर...	१	„ बाळ जनार्दन... ..	१
„ नारायण भाई... ..	१	„ बाळभाई दामोदरजी पौडवाल... ..	१
„ नारायण भाऊ. ...	१	„ बाळाराम बाबाजी ढ- वरी... ..	१
„ नारायण रघुनाथ भां- यदरकर.	१	„ बी. एस प्रधान. ...	१
„ नारायण वासुदेव....	१	मि. बेनजामीन सालोमन...	१
„ नारायण विनायक- राव भागवत... ..	१	रा. रा. भगवंतराव वासुदेव घुमरे... ..	१
„ नारायण हरि... ..	१	„ भवानिशंकर मोरेश्वर.	१
„ नारायण हरि... ..	१	„ भाईजी लक्ष्मणजी.	१
„ पदमाकर दिनकर बापट... ..	१	„ भाई पांडुरंग कोठारे.	१

रा.रा. भाई सखाराम पुर	१	रा.रा. यशवंत विष्णु.....	१
„ भाऊ सखाराम मो	१	„ रघुनाथ जनार्दनजी.	१
„ भास्कर नारायण मंत्र	१	„ रघुनाथ नारायण...	१
„ भास्कर महिपत. . .	१	„ रघुनाथ नारायण शि-	
„ भिकू जानकोजी. . .	१	रगांवकर... ..	१
„ भिकू नारायण. . .	१	„ रघुनाथ मोरोबा राय-	
„ भिमशंकर बाळकृष्ण		कर... ..	१
घाणेकर... ..	१	„ रामकृष्ण बाळाजी....	१
„ मधुसुदन दामोदर...-	१	„ रामचंद्र आत्माराम.	१
„ महादेव बाळकृष्ण का-		„ रामचंद्र आषाजी दे-	
रेकर... ..	१	साय... ..	१
„ महादेव रामचंद्र आ-		„ रामचंद्र गोविंदजी...	१
रमाने खोत... ..	१	„ रामचंद्र गोविंदजी...	१
„ महादेवराव बापूजी		„ रामचंद्र नारायण अ-	
मंत्री... ..	१	जिक... ..	१
„ महादेव सदाशिव जो-		„ रामचंद्र नारायण पि-	
शी... ..	१	लगुकर... ..	१
„ महिपतराव विठूजी.	१	„ रामचंद्र बाबाजी...	१
„ माधवराव श्रीधर. ...	१	„ रामचंद्र बाबुराव...	१
„ माधवराव बाळकृष्ण		„ रामचंद्र भिकाजी गुं-	
वगळ... ..	१	जीकर... ..	१
„ माहती व्यंकोबा. ...	१	„ रामचंद्र मुकुंदजी...	१
„ मुकुंदराव विश्वनाथजी		„ रामचंद्र मोरेश्वर...	१
चाचड... ..	१	„ रामचंद्र मोरोजी जय-	
„ मोरेश्वर अंतोबा जोशी.	१	कर... ..	१
„ मोरेश्वर ना. ओवळे-		„ रामचंद्र विनायक...	१
कर... ..	१	„ रामचंद्र हरजी.....	१
„ मोरेश्वर भाऊ माहिम-		„ रावजी काशिनाथ...	१
कर... ..	१	„ रावबा रामजी.....	१
„ मोरोबा भास्कर...	१	„ रंगराव श्रीधर... ..	१
„ मोरोबा विश्वनाथ...	१	„ लक्ष्मण नारायण ...	१
„ यशवंत गणेश. ...	१	„ लक्ष्मण माणिकजी...	१

रा.रा. लक्ष्मण हरि वैद्य....	१	रा.रा. शामराव नारायणजी.	१
„ वामन काशिनाथ...	१	„ शामराव भिकाजी...	१
„ वामन नारायण...	१	„ शामराव माणिकजी.	१
„ वामन परशुराम. ...	१	„ शिवराम सीताराम वा-	
„ वामनराव भाई माहि-		गळे... ..	१
मकर... ..	१	„ शंकर जनोवा... ..	१
„ वासुदेव मोरेश्वर पोत-		„ सखाराम गोपाळ. ...	१
दार... ..	१	„ सखाराम धाकलजी.	१
„ वासुदेव विनायक प्र-		„ सखाराम हरि मंत्री.	१
धान... ..	२	„ सदाशिव विश्राम ना-	
„ विठ्ठल महादेव मुळढ-		रवेकर... ..	१
कर... ..	३	„ सदाशिव लक्ष्मण....	१
„ वि. व्यंक... ..	३	„ स. माणिकजी... ..	१
„ विद्याराम सुंदरजी...	३	„ सावाजी पापू मुंवरकर.	१
„ विनायक आत्माराम.	३	„ सीताराम काशिनाथ	
„ विनायक गोपाळराव		मुरकुटे... ..	१
वेदपाठक... ..	३	„ सीताराम जनार्दन...	१
„ विनायक दादाजी सा-		„ सीताराम वासुदेव मो-	
तघरे... ..	३	रवाले... ..	१
„ विनायक धोंडजी आर-		„ सुंदरराव पी. से. ...	१
„ विनायक पुतोबा... ..	३	„ हरि गोविंद बेलीफ.	१
„ विनायक बाळकृष्ण-		„ हरि दाजी कार्दमा-	
„ विनायक माधवराव		स्तर... ..	१
पितळे... ..	३	„ हरिश्चंद्र केरोवा देवारे.	१
„ विनायक मुरारी कारे-		„ हरिश्चंद्र जगन्नाथजी	
कर... ..	३	गोरेगांवकर... ..	१
„ विनायक वासुदेव म-		„ हरिश्चंद्र दशरथजी...	१
हाले... ..	३	„ हरिश्चंद्र धाकजी...	१
„ विनायक हरिश्चंद्रजी		„ हरिश्चंद्र भिकाजी...	१
„ विष्णु कृष्णा... ..	३	„ हरिश्चंद्र मुकुंद ठाकूर.	१
„ व्यंकटेश अनंत. ...	३	„ हरिश्चंद्र लक्ष्मणजी...	१
„ शामराव नारायण क-			
लङ्कर... ..	३		

जाहिरात.

विष्णु गणेश जोशी आणि मंडळी बुकसेलर्स व
कमिशन एजंट्स.

पुणे पेठ बुधवार हौदासमोर.

सर्व लोकांस विनयपूर्वक कळविण्यांत येते कीं, आमचे दुकानीं शालोपयोगी व इतर पुस्तके व स्टेशनरी सामान वगैरे माफक दरानें विकत मिळेल.

कोणास आमचे दुकानीं पुस्तके, पोथ्या, वगैरे विकरीकरितां ठेवणें असल्यास आम्ही कमिशन घेऊन ठेवूं. व त्यावद्दलचा हिशेब चोख ठेवण्यांत येऊन पत्रव्यवहाराप्रमाणें जी व्यवस्था ठरेल त्या व्यवस्थे-अन्वये कमिशन वगैरेचा ठराव होईल.

ज्या कोणास पुणे मुकामी आपल्या वर्तमानपत्राचे किंवा मासिक-पुस्तकाचे एजंट नेमणें असेल, त्यांनीं आम्हाकडेस लिहून कळविल्यास त्यांच्या पत्रव्यवहाराप्रमाणें कमिशनाचा ठराव करून सर्व व्यवस्था ठेवण्यांत येईल.

तसेंच बाहेरगांवचे लोकांस पुण्याहून कांहीं जिन्नस वगैरे लागल्यास मागविण्याची अडचण पडते. यास्तव कमिशन घेऊन हरएक प्रकारचा माल आम्ही पाठविण्याची तजवीज केली आहे. माल कसोटिने व चांगला पाहून घेऊन बंदोबस्तानें पाठविण्यांत येईल. बाहेरगांवचे लोकांस माल पाठविण्यावद्दल कमिशन खाली लिहिलेले दराप्रमाणें पडेल.

किरकोळ १० रुपयेपर्यंत दर रुपयास एक आणा; पुढें दर शेंकडा ३ रुपये पडतील. शिवाय पोष्टेज पैसा आगाऊ रोख आल्या-शिवाय माल रवाना होणार नाही, पत्र रजिष्टर न करतां टिकिटें वगैरे पाठविल्यास तीं गाहाळ झाल्यास त्याची जबाबदारी आमचेवर नाही. टिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा दराचींच असून दर रुपयास अर्धाआणा वर्तावळ्यासुद्धां पाठवावीत. नाटपेड पत्र घेतलें जाणार नाही.